

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ
НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА

ФРАНКО ЯК ЕКОНОМІСТ

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ

СКРЕНТОН

1957.

**IVAN FRANKO
AS AN ECONOMIST**

VOLODYMYR LEVYNSKY

Copyright 1957
Printed in the U. S. A.

Відбитка з “Народної Волі” — органу
Українського Робітничого Союзу
524 Olive St., Scranton, Pa.

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ

НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА

ФРАНКО ЯК ЕКОНОМІСТ

НАПИСАВ

ВОЛОДИМИР ЛЕВИНСЬКИЙ

diasporiana.org.ua

СКРЕНТОН

1957.

To Prudley

П Е Р Е Д М О В А

Іван Франко виявив себе генієм з різnorodними здібностями й інтересами. Він не тільки великий поет, повістяр, новеліст, драматург, учений дослідник історії українського письменства і усної народної творчості, але він також плідний економічний дослідник, публіцист і політичний теоретик.

Коли Франка, як поета й письменника, знає весь загал українських читачів, то його величезні заслуги в ділянці історії письменства знані вже тільки вузькому гуртові вчених дослідників. А коли йдеться про піонерську працю Франка в ділянці економічних дослідів і їх популяризації, то про це з різних причин мало хто й згадує. А тимчасом Франко, побіч Володимира Навроцького, був просто піонерським каменярем у суспільно-економічній ділянці науки і публіцистики свого часу.

В старшого покоління попередників Франка була загальна неохота до розгляду суспільно-економічних проблем українського народного життя. Прикладом ставлення тодішніх рішальних кол до цих проблем може служити гасло, яке заступав провідний тоді національний пресовий орган "Основа". Він ще в 1871 році писав:

"Проводирі нехай оминають підношення питань суспільних, котрі справу народности руської (української) компромітують".

Це писалося тоді, коли Франкові вже було 15 років віку. Але мало змінилося й тоді, коли він пізніше зі своїм гуртом підняв живу каменярську працю в цій ділянці. На економічні студії дивилися тоді нерідко як на безбожне діло. Сам Франко писав ще в 1893 році в "Народі" з гіркістю про ті часи:

"Не так давно я чув з уст одного зі знаних мо-

лодих учених ті характеристичні слова: — Та що ви мені говорите про природничі науки або “суспільну економію”. Кажіть виразно “атеїзм” і “соціалізм” і тоді я буду знати, куди ви хочете тягти нашу молодь.”

Знаний наш дослідник Володимир Левинський справді добре заслужився перед українською громадою і пам'яттю Івана Франка, коли він перевів основні студії над діяльністю Франка в економічно-суспільній ділянці. Цю працю він передав був свого часу редакції “Народній Волі” з проханням видрукувати її та зробити відбитку.

Виконавчий Комітет Українського Робітничого Союзу перебрав кошти цього видання, яке тепер громада дістає у свої руки.

З технічних причин у “Народній Волі” видруковано працю Володимира Левинського без деяких розділів. Проте, вона є вповні заокруглена.

МАТВІЙ СТАХІВ

РОЗДІЛ I.

**ВПЛИВИ ПОПЕРЕДНІХ ЕКОНОМІСТІВ
ТА ДОВКІЛЛЯ ПРАЦІ ФРАНКА**

Франко відомий у нас як белетрист, учений і публіцист. Франко-економіст мало або зовсім невідомий. Діяльність Франка як суспільно-економічного письменника й діяча зовсім не досліджена. А тимчасом ця діяльність великого українського Каменяря не малозначна. В історії соціально-економічного пробудження українського народу в Галичині 80 і 90 рр. минулого сторіччя, на які припадає ця його діяльність, роля Франка просто піонерська. Вказуючи й промощуючи своїми суспільно-економічними працями й статтями пробоеві шляхи суспільно-господарським змаганням,¹⁾ він найбільше причинився до господарського відродження нашого народу, зокрема ж його працюючих мас міста й села. Під цим оглядом також на рух у Придніпрянській Україні його вплив є чималим (згадати б Лесю Українку й Мих. Коцюбинського).

В житті галицько-українського суспільства перед Франком відіграли помітну ролю як економісти: діяч староруського напрямку Іван Наумович та народовці Володимир Навроцький і Володимир Барвінський. Вони відбивали й заступали інтереси галицько-укра-

1) Д-р Ілля Витанович: Володимир Навроцький (1847-1882). Перший український статистик-економіст у Галичині на тлі своєї доби. Львів, 1934. 8°. Стор. 7.

їнського міщанства й селянства в початковій стадії його розвитку 70 і 80 рр. минулого століття.

Заслуги Івана Наумовича як одного з перших у нас економістів немаловажні. Цінив їх Мих. Драгоманів. Він “явився — каже Драгоманів — в Галичині свого роду Шульцом із Деліча, проповідуючи організацію народних товариств ощадности, читалень, громадських кас, шпихлірів і т. д. 1873-1875 рр., які були верхом діяльності галицького Шульца із Деліча”.²⁾

В. Навроцький, цей найрозумніший з-поміж українських народовців у своєму часі, як його схарактеризував Франко, виробив собі свої суспільно-економічні погляди головню під впливом американського економіста Генри Кері (Henry Charles Carey, 1793-1879), прихильника так званої індивідуальної економічної теорії, що була реакцією проти економічної ліберальної доктрини Рікарда, і якої виклад дав він у своєму головному творі “Основи соціальної науки” (“Principles of Social Science” в 1859 р.) Саме ця праця американського економіста, що її німецький переклад К. Маєра появилася в 1863 р., мала вирішальний вплив на В. Навроцького. Перенятий оптимізмом, Кері силкується доказати у своєму творі, що незалежно від людської волі існує природна система економічних законів, добродійна в цілій своїй суті, яка проявляється в зростаючій добробуті всього суспільства. Тим то виступав він проти теорії

2) М. Драгоманів, “Літературно-суспільні партії в Галичині (до року 1880)”. Львів 1904. 169. Ст. 37. Це переклад статті Драгоманова поміщеної в петербурзькім місячнику “Дѣло” 1881, № 9) за підписом “Турист”.

Рікарда³⁾ про природну суперечність інтересів різних клас і пропагував такі соціальні засоби, що пособляли економічній активності нації.

Побіч Кері мав на нашого економіста-статистика також незаперечний вплив і Драгоманів. Адже ж оба обмінювалися дуже часто своїми поглядами й думками. Навроцький мав певні симпатії для селянського соціалізму та співпрацював у женеvській “Громаді”, яку редагував Драгоманів.

Слідами Навроцького йшов другий український народовець, Др. В. Барвінський, що на першому краєвому народному вічу у Львові у 1880 р. держав економічний реферат, вказуючи способи до рятування галицько-українського селянства й мішанства. Витворення серед галицько-українського суспільства економічно сильних українських верств було головною ідеєю і цілею його економічної діяльності.

Інишим економічними шляхами пішов Франко.

Зацікавлення економічними питаннями викликав у нього перший Драгоманів своїми знаменитими “Листами до редакції — “Друга” (1875-6). Із того часу не перестав він ними живо займатися.

В розвитку суспільно-економічних поглядів Франка слід відмітити дві головні фази: в першій, більш-менш від 1877 до 1883 р., домінують впливи Маркса й Енгельса; в другій — від 1883 р., коли Франко визволився зпід цих впливів, аж до часу, коли довелося йому усунутись від активної участі в політиці, домінували впливи Драгоманова. Роки 1877-1882 — це часи, коли у Франка сформувався соціалістичний світогляд, часи, на які припадають його арешт (в

3) Давід Рікардо (1772-1823) — англійський економіст, поруч Адама Смита основник класичної школи в політичній економії.

липні 1877 р.), процес, засуд та “виелімінування” його з українського міщанського суспільства.

Важно нам тут відмітити, що Франко після свого арешту й процесу записався знову у Львівський університет, слухав на ньому курс суспільної економії у проф. Білінського⁴⁾ і кинувся до поважних студій над науковим соціалізмом. До свого арешту й процесу, заявляє Франко, він “був соціалістом по симпатії, і далекий був від розуміння того, що таке науковий соціалізм”.⁵⁾

В цих часах розвинув Франко широку редакторську, публіцистичну й громадську діяльність, редагуючи разом з Михайлом Павликом “Громадський Друг”, “Дзвін” і “Молот” (1878), а разом із І. Белеєм “Сьвіт” (1881-2) і містив у них, як і у Львівській робітничій газеті “Праця” цілий ряд статей і розвідок, між ними й на економічні теми. В цих часах зближився він до робітників і став серед них інтензивно працювати (1878-1881).

В 1878 р. пише Франко для робітників невеликий “Катехізм економічного соціалізму”, що його видали львівські робітники по польськи. В рр. 1879-1880 викладає він у львівських робітничих кружках самоосвіти суспільну економію. В р. 1879 зладив він за економістами Мілем, Чернишевським і Марксом, на зразок сербської компіляції Светозара Марковича, невеличкий популярний підручник суспільної економії п. з. “Основи суспільної економії”, якої частину (перероблену) видала 1883 р. “Просвіта” п. з. “Про гроші й скарби”. Однак підручник цей ніколи не по-

4) Листування І. Франка і М. Драгоманова. Збірник Істор. Філолог. Відділу УАН. № 52. Київ, 1928. Стор. 80.

5) Там же ст. 324.

бачив світу. Невідома навіть доля його рукопису. Возняк пише, що в доповненні до “Основ суспільної економії” Франко думав дати переклад 24-го розділу з першого тому “Капіталу” Маркса п. з. “Початок і ріст капіталістичного господарства”, до якого додав він ще окрему передмову.

У своїй праці Іван Франко писав:

“В самім початку “Основ суспільної економії” сказано було, що економія це наука абстрактна, то є, що ціль її не є тільки розслідувати економічні закони теперішнього суспільства, але загальні закони людської праці. А тому, що з переміною суспільного ладу, на протязі віків і закони ці, які впливають конечно з даного ладу, проявляються у щораз інших формах, то економічна наука не може ніякої з тих форм уважати сталою і незмінною. Не може, значить, і нинішніх форм уважати сталими, а мусить шукати таких форм, які після нашого теперішнього знання були б для суспільної праці й суспільного добробуту відповідніші, ніж нинішні форми.

“З цієї причини в систематичнім викладі основ суспільної економії ми не могли дати надто широкого місця вислідам про нинішній лад, а обмежились тільки його нарисом...

“Але вважаючи потрібним познайомити наших читачів з історичним розвитком сучасного, капіталістичного ладу, ми робимо це в “Доповненнях”. А для своєї цілі ми не можемо знайти кращого провідника над Карла Маркса, який в однім розділі своєї книжки “Das Kapital” списав короткий, хоч яркий перегляд того, як розвивалася капіталістична про-

дукція. З цим розділом ми й хочемо познайомити читачів”.⁶⁾

Колиж справа друку підручника економії застрягла, каже Возняк, через неможливість надрукувати його, тоді Франко перекреслив цю передмову й лагодився видати переклад у “Дрібній Бібліотеці”, що її почав він видавати з 1879 р. (на місце “Дзвона” й “Молота”). Про це свідчить наголовок на рукописі Франка: “Дрібна Бібліотека. Карло Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії”. З німецького переклав Іван Франко”. До цього окремого випуску “Дрібної Бібліотеки” написав Франко передмову, в якій подає головні думки Марксового “Капіталу” та між іншим пише: “При кінці книжки розбирає він (=Маркс) питання: Яким способом почалася капіталістична продукція? Як і на яким ґрунті та при яких умовах виріс той дивний порядок, оснований на щоденнім хитрім визискуванні, на крайній бідності незлічимих мас народу і крайнім багатстві немногих щасливців? Цей культурно-історичний нарис зрозумілий буде й окремо від цілої книжки й ми можемо познайомити з ним нашу громаду як для самої його великої наукової стійности, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки розуміє німецьку мову, до читання цілої Марксової книжки”.⁷⁾

В тому ж часі зладив Франко й переклад одного розділу з твору Фридриха Енгельса “Анти-Дюрінг”. Цей переклад Франко назвав “Початок і теорія соціалізму” з такими підрозділами: I. Вихідна точка со-

6) Михайло Возняк, “До соціалістичного світогляду І. Франка” в збірці “Іван Франко”, видання Книгоспілки, Харків. Ст. 164-6.

7) Там таки. Ст. 166-7.

ціалізму. II. Початок історії соціалізму. III. Суспільно-економічна основа соціалізму.⁸⁾ І цей Франків переклад не побачив у своєму часі світу.

Вже ці два Франкові переклади показують нам, як дуже цікавили його твори Маркса й Енгельса та їх доктрина (“науковий соціалізм”). І дійсно, в рр. 1879-1881 мали вони на нього глибокий вплив. Вистачить переглянути численні статті Франка у львівській газеті “Праця” за ці роки, яка від 1878 р. з друкарського органу стала органом пропаганди робітничого соціалізму в східній Галичині і якої одним із головних співробітників був тоді саме Франко. Найціннішими з-поміж них є статті присвячені популяризації поглядів Маркса на капіталізм і найману працю п. н. “Робітничі питання”⁹⁾ і “Кореспонденції” з Дрогобича про жахливе положення, умови праці й заробіток робітників у великій дрогобицькій фабриці парафіни й земного воску, що була власністю Лазара Гартенберга і С-ки. Ці кореспонденції, які способом писання нагадують нам Енгельсову книжку “Положення робітничої класи в Англії”, друкував Франко в “Праці” в рр. 1880-81. До цієї категорії статей треба ще зачислити гарну Франкову статистичну студію, поміщену в I-ім ч. “Сьвіту” п. н. “Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870”

8) Там таки. Ст. 168.

9) Це ряд статей, друкованих у “Праці” 1881 р. з такими розділами: I. Хто є робітником? II. Як виникла наємна праця? ..III. Що нам приносить праця? IV. На кого робимо? і V. Чия вина? ..Ці статті виїшли й окремою відбиткою по-польськи п. з. “Про працю. Книжечка для робітників”. Львів. 1881, 8°, ст. 18.

(“Сьвіт”, 1881. ч. I. сторінки 16-19), яку зреферуємо на іншому місці.

Вплив Маркса і Енгельса мав на Франка той додатний наслідок, що саме під їх впливом Франко, за-своїв собі погляд, що економіка це основа розвитку суспільства, чому дав він між іншим свій вислів у своєму листі до Ольги Рошкевич з 20. X. 1878 р., у якому писав він: “Я переконаний, що економічний стан народу, це головна підстава його життя, розвитку й поступу”.¹⁰⁾

Слід нам ще згадати про Франкове співавторство брошури “Програма польських і руських (=українських) соціалістів у Східній Галичині” по-польськи, що її видано для галицьких міських робітників.¹¹⁾

Франко взявся спопуляризувати цю програму також в українській мові у брошурі п. з. “Чого хоче галицька робітницька громада”, призначуючи її для “українських сільських робітників”. Брошура має дату 10. XII. 1881.

В загальній частині цієї брошури говорить Франко про змагання робітників Західної Європи “в’язатися в громади, спілки й товариства для того, щоби

10) Михайло Возняк: “До соціалістичного світогляду І. Франка” в збірці “Іван Франко”, видання Книгоспілки, Харків, ст. 147.

11) Як відомо, з виданням цієї брошури вийшов чистий скандал. Польські соціалісти в Женеві (Болеслав Лімановський) чомусь уважали, що в Галичині нема українських соціалістів і видрукували брошуру п. з. “Program socialistów polskich wschodniej Galicyi”. А коли проти цього Франко й Павлик запротестували, наклеєно на брошурі заголовок “Program socialistów galicyjskich”.

взаїмно собі помагати у проясненні своїх думок і для того, щоб єднати свої сили для переведення своїх жадань". Згадує про читальняний рух по наших селах та про те, що й вони почали вже відчувати "потребу сіпльности та дружности в господарських ділах". Оповідает, як ширилися "думки про поправу життя людського і уладження його по праці й справедливості від найдавніших часів по найновіші, присвячуючи між іншим такі рядки Робертові Овенові: "Англієць Роберт Овен не мало причинився до поширення тих думок, заложивши в Шотландії робітницьку фабричну оселю Нью-Ленарк, де старався вихованням змаленьку призвичаювати людей до дружности, любови, справедливости й спільної праці (кооперації)". І кінчить, що "галицька робітницька громада зав'язується в тій цілі, щоб по мірі своїх сил допомагати робучим людям свого краю виробити собі обезпечення, правдиве людське життя".¹²⁾

Популяризуючи в подрібній частині брошури домагання "Громади" в господарських справах, Франко пише:

"Поперед усього наша робітницька громада (буде старатись) повернути багато сил на те, щоб ширити свої думки між робучим людом по селах і містах, устно, газетами та книжками, скликувати робітницькі віча і збори, закладати по селах і містах читальні і посилати книжки, написані в душі наших думок, до всіх існуючих читалень. Далі буде старатися наша громада зав'язувати по селах спілки господарські, а по містах спілки ремісницькі, для взаємної підмоги робітників, для навчання та забави, а також намагати буде, щоб її товариші, у котрих ще є

12) Там таки. Ст. 173.

невеличкі ґрунти, хати та господарські знаряддя, складали їх до купи для спільної праці”.¹³⁾

Коротко, Франко проповідує у своїй брошурі, призначеній для українських робітників східно-галицького села, ідеї асоціації і кооперації, на які особливу увагу звертав уже Михайло Драгоманів у своїх “Листах” до редакції “Друга”.

Однак до заснування партії українських і польських соціалістів Східної Галичини не прийшло. І то з двох причин. По-перше, між українськими і польськими соціалістами виникали й щораз частіше загострювалися непорозуміння на національному ґрунті.¹⁴⁾ По-друге, Франка, як одного із провідників тодішнього українського соціалістичного руху в Східній Галичині, зарисувались і поглибились сутні рїжниці в поглядах на характер соціалізму в Галичині, які можна означити як зворот від марксизму й робітничого соціалізму до соціалістичного народництва, себто до селянського соціалізму. З цього погляду незвичайно важливий для нас лист Франка до М. Драгоманова з дня 16 січня 1883, в якому він пише, що “не мав ніколи рїшаючого голосу в редакції “Праці” (яка була тоді фактичним органом польсько-українського соціалістичного руху в східній Галичині) і що він радив редакції старатись змодифікувати саму теорію соціалізму так, “щоби вона при-

13) Там таки. Ст. 178.

14) Польські соціалісти, що були тоді під впливом Б. Лімановського, дивилися на соціалізм здебільшого як на засіб до відбудування “історичної” Польщі також на українських землях, а на соціалістичний рух у Галичині як на виключно польський. Дивись про це статтю М. Павлика в женеvській “Громаді” за листопад 1880, ст. 114-119.

ставала ліпше до наших аграрних обставин, ніж Марксіів фабричний соціалізм".¹⁵⁾

Безумовно, слід зауважити, що головно під впливом М. Драгоманова стала у Франка доконуватися еволюція від робітничого соціалізму до селянського соціалізму, себто українського соціалістичного народництва. Вже в "Посвяті" свого перекладу Гетевого "Фавста" Михайлові Драгоманову, що вийшов у 1882 р., Франко правильно оцінює його вплив на себе:

“Тобі цей труд; та ж смілим словом ти
Розбив круг нас невіжості границі,
На світло вивів нас із темноти,
На волю вивів з мертвоти темниці.
Вказав нам путь, куда іти,
Як піт і кров до людськості скарбниці
До поступу будови докладати:
Добра в собі в добрі усіх шукати”.¹⁶⁾

Признаки цієї еволюції можна добачити вже в "Сьвіті" (1881-2), головно в статтях його "Чи вертатися нам назад до народу" (ч. 6) і "Кілька слів про те, як упорядкувати й провадити людові видавництва" (ч. 16-17).

В квітневих і травневих випусках львівського "Слова" за 1881 р. помістив Іван Наумович ряд статей під наголовком "Просвѣщення нашего народа" і

15) Листування Ів. Франка з Мих. Драгомановом. Стор. 49.

16) "Фавст", Трагедія Йогана Вольфганга Гете, часть перша. З німецького переклав і пояснив Іван Франко. Заходом Ред. "Сьвіту". Львів, 1882. 8°. Ст. III-IV.

“Назадъ къ народу”, в яких Франко добачував признаку “нового критичного повороту в розвитку нашої інтелігенції”. Наумович кинув гасло “назад до народу”. Франко, відкриваючи реакційність цього гасла, проголошує своє гасло “Наперед з народом”. Він пише:

“Власною працею і власним життям повинна інтелігенція бути прикладом народові. Вона повинна, як та культурна й освітня закваска, прийняти весь організм народу та привести його до живішого руху, до поступового зросту... Весь засіб знання, сили, науки, вмілости й енергії повинен бути використаний у службі народній. Усі нові думки, нові ідеї, нові винаходи людського розуму, все, що прояснює людський світогляд, улегшує людську працю, ущасливорює людське життя, усе, що йде до світла, вольности, щастя, повинна та інтелігенція, мов чужоземну, але сильну рослину, пересаджувати сквапно на наше поле, зацеплювати сильно в серця і поняття нашого народу. Вона повинна вести народ наперед, піднімати до себе, а не вертатися до нього”.

А в другій, згаданій нами статті, Франко звертає особливо увагу на асоціацію і кооперацію, як на одинокий засіб “спастися наш народ з економічної руїни”. Він пише:

“Наш народ нещасними установами минулости доведений до того, що крім немногих випадків, відвернувся в ділах господарських від засади асоціації... Пора нам тепер наново вчити його тої асоціації, пора нам показати йому, як можна наладнати господарську асоціацію при збереженні певної автономії кожного учасника, пора нам по-

казати йому, що можна вдержати і підносити навіть найменше мужицьке господарство, коли воно зв'яжеться в господарську цілість із другими такими господарствами. А я переконаний, що тільки таким способом можна буде охоронити наш народ, а особливо його малоземельну більшість від цілковитої економічної руїни, від цілковитого й швидкого повернення в пролетаріат. Ще раз кажу: тільки господарська, ремесна, промислова асоціація може спасти наш народ від економічної руїни, бо тільки тоді кошти господарювання зменшаться, а видатність, продуктивність праці побільшаться. Ніякі другі засоби не зможуть радикально вилічити лиха”.

Ці Франкові погляди основно розходились з поглядами Маркса й Енгельса на заторкнені питання.

Коли хочете, в цих виривках із двох ранніх статей Франка маєте короткий виклад основних думок його соціалістичного народництва, які доводилося йому розвивати, поглиблювати й поширювати в цілому ряді соціально-економічних статей у різних газетах і журналах на протязі десятків років.

Як ми вже зазначили, на зміну Франкових поглядів у бік соціалістичного народництва мав вирішальний вплив Михайло Драгоманів.

“Простий народ (селянство) — писав він Франкові, це не тільки найвищий об'єкт нашої праці, а єдиний в Галичині елемент серйозний, а надто для радикалізму”.¹⁷⁾

Заклик Михайла Драгоманова до суспільно-економічних студій, який він звернув до української мо-

17) Листування І. Франка з М. Драгомановом. Ст. 94.

лоді в Галичині зрозумів як не можна краще в першій мірі Франко. У своєму листі до свого вчителя — Драгоманова з 14 травня 1884 р. писав він:

“Студії економічного боку громадського й приватного життя (=нашого народу) мусять нам дати могутнє орудіє до дальшої нашої боротьби”¹⁸⁾

Маючи це на увазі, Франко залюбки писав на соціально-економічні теми.

Переглядаючи суспільно-економічні праці й статті Франка, можна поділити їх на дві групи. До першої треба віднести більші його праці, що торкаються економічної історії українського селянства в Галичині. На другу складаються безчисленні його статті, здебільшого газетні, більші й менші, про галицькі суспільно-економічні відносини другої половини XIX ст., зокрема ж 80 і 90 рр. До цієї групи треба віднести і Франкові статті, присвячені його суспільно-економічним змаганням, які ми обговорюємо в окремому розділі.

Переглянути цю Франкову суспільно-економічну творчість — річ нелегка. Можна зробити це в подвійний спосіб. Можна поділити його праці й статті на групи й дати їх реєстраційно-критичний огляд і можна дати їх перегляд у їх певному, суцільному зв'язку так, щоб на цій підставі станула перед читачем соціально-економічна дійсність поодиноких діб, яким присвячені Франкові праці й статті. Перший спосіб викладу — сухий, другий — живий. Вибираємо цей другий. Він заставляє самого Франка говорити про наше соціально-економічне минуле та про сучасне, заставляє говорити його власною мовою, його гострим, річевим і критичним словом, його іро-

18) Там же. Ст. 80.

нією і сарказмом, його порівняннями, поняттями й образами.

Перегляд суспільно-економічних праць і статей Франка має особливу вагу не тільки для економіста та історика суспільно-економічного розвитку українського суспільства, зокрема ж його селянства, але й для дослідника белетристичної творчості Франка: в його суспільно-економічних працях і статтях знайде він багатюще джерело й матеріал для пізнання й досліду основних мотивів, ідей і змісту всієї його белетристичної і поетичної творчості.

РОЗДІЛ II.

ПРАЦІ ФРАНКА ДО ЕКОНОМІЧНОЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

В посмертній згадці про В. Навроцького Михайло Драгоманів писав: “Ми получили звістку про його смерть саме тоді, як написали до його лист, у котрому предлагали йому написати книжку про хід увільнення польських і українських селян у Галичині, про стан їх господарства, — книжку, без котрої не можна обійтись історикові нашого краю й котра мусить бути початком до того, щоби звести до купи народовський (=демократичний) рух серед Поляків і Русинів. Ніхто ліпше покійника не був здібний на таку працю. Хто тепер її зробить?”¹⁾

Проект Драгоманова взявся здійснити Іван Франко.

Вже у своєму листі до Михайла Драгоманова з 24. квітня 1883 р. сповіщав він його, що від двох років збирає матеріяли до праці про економічний розвиток українського селянства в Галичині під Австрією. І в пізніших своїх листах до Драгоманова Франко часто згадує про цей намір і працю. “Думка про потребу зладження історії економічного розвитку нашого селянства під Австрією” не покидає його до пізніх літ. І не так скоро довелось Франкові здійснити свій намір. А й так не дав він нам повної наукової праці на вище згадану тему, а тільки кілька більших розвідок. У 1898 р. появилась його книжка про історію знесення панщини в Галичині в 1848 р., що її видала “Про-

1) “Громада”, Но. 5. Женева, 1882. Ст. 271.

світа". В 1900 р. вийшла в світ найцінніша його економічна студія про "Трималівський ключ", а в 1907 р. написав він працю про громадські шпихлірі в Галичині 1784-1840 рр.

Перша Франкова праця ²⁾ дає нам й загальну економічну історію галицько-українського селянства до скасування панщини 1848 р. Автор починає її від дуже давних часів, коли "наші люди жили ще родами ³⁾ В цьому патріархальному устрою люди були вільні. Земля була суспільною власністю й оброблялась спільно. На чолі роду стояв найстарший у ньому. Він порядкував працею членів роду, держав у своїх руках здобутки цієї праці й видавав їх членам спільноти для вжитку. Він судив суперечки між членами роду і відповідав за весь рід назовні. Про загальні справи роду радило віче, як його єдиний, самоуправний орган.

За князівських часів на Русі князі не нарушували

2) "Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині". Написав д-р Іван Франко. Перше видання в 1898 р. Друге, доповнене видання вийшло накладом Української Видавничої Спілки у Львові в 1913 р. 16°. Ст. 248.

На цю тему Франко написав ще такі статті: "Що то була панщина" (Громадський Голос у Львові, 1897. ч. 9 і 10 і "Знесення панщини в Галичині". Там же. 1898. ч. 13).

3) Останки цього устрою збереглися до пізніх часів у наших горах і їм присвятив Франко окрему статтю п. з. "Громада і задруга серед руського люду в Галичині і на Буковині", що появилася у варшавському "Глосі", Варшава 1887, ч. 19, ст. 294-96). Дослідники новіших істориків, каже Франко, як Іванішева, Новицького, Антоновича над давним життям українського народу викрили одну форму господарської

спочатку свобод хліборобів. Вони й далі жили вільні в родах і тільки були обов'язані платити князеві данину в натурі або грішми. А втім, вони не знали над собою ніякого пана.

Ненастанні війни русько-українських князів між собою і сусідами, часті напади на Русь-Україну хижих степових кочовиків, особливо ж Половців, а також Литовців, Ляхів, Угрів і Татар у XI-XIII. вв. викликали значні зміни в громадським і соціально-економічним устрою та житті русько-українських хліборобів. Із одного боку постала верства людей, що ходячи з князями на війни, забагатіли з награбованого добра, а з другого боку велика маса селянства страшенно збідніла. Воюючи з чужими племенами Русини брали чимало людей до неволі. Головна частина цієї добичі припадала князеві. Невільників продавав князь на торзі, або осаджував їх на своїм ґрунті. Так поруч старих

спільноти, відмінну від московської “общини”. Була це “громада” наділена дуже великою автономією і судовою компетенцією (так зв. “кола”). До родинного життя, до форми землеволодіння ці досліди не сягали. Спробував зробити це професор Лучицький, переводячи досліди над життям українського народу здебільшого на Задніпрянщині.

Висліди їх видаються Франкові сумнівними. Форма родинної спільноти відома в Сербії і Хорватії під назвою “задруги” збереглись у нас на Бойківщині. Докладніші відомості про неї збрала Ольга Франкова в Лікті й Дидьовій на Бойківщині й проголосила їх у своїй праці п. з. “Карпатські Бойки і їх родинне життя” (Перший Вінок. Жіночий Альманах. Львів, 1887. ст. 217-230.). Франко реферує цю працю у своїй польській статті в “Глосі” й додає до неї кілька цінних завваг.

свобідних осель повставали нові, заселені княжими невільниками. Ці села були вже приватним майном князя і стояли під управою і судом князівських тивунів. За прикладом князів ішли й княжі дружинники, бояри. Таким способом попри свободні села повставали ще раз більше невільницькі, у яких люди робили не на себе, а на свого пана. Смерд-невільник вважався річею, предметом і пан його міг робити з ним що хотів.

З кінцем XIV в. Галичини попала під панування Польщі. Пізніше це сталося і з іншими нашими землями. І в Польщі селянство спочатку було свободне і жило родами. Але вже від XIII ст. став тут прийматись за прикладом Німеччини фєвдальний лад. І в Польщі наступив різкий поділ між хліборобським і лицарським станом, який з німецька став називати себе шляхтою, від слова *Geshlecht* (під). Шляхта змагала до повного поневолення хліборобів — селян. Около 1520 р. заведено в усій Польщі панщину. Селянин був прикріплений до землі і не міг з неї рушитись без волі пана. Селянин мусів безплатно працювати на панських полях і платив йому ще й до того данину в натурі або в грошах. За кривди, рани і убивства селянин або його сім'я не могли позивати пана до суду.

У Галицькій Русі перехід від старих порядків до польських, що закріпились під кінець XVI ст. відбувся помалу. На початку XV ст. і геть пізніше бачимо тут двояку хліборобську людність: свободну і несвобідну. Несвобідних називали “каланниками”, свободні, або кметі ділились на данників і людей служебних. Невільники стояли під старим правом. На підставі того права, що тут тоді заганувало, Поляк і католик не міг бути “каланником”.

В 1435 році заведено в Галицькій Русі під Поль-

щею польські суди, а разом з цим такі підданські порядки, які були вже по всій Польщі. В 1772 році Польщу розібрано. Австрія дістала Галичину.

Подавши в цьому вступі важніші до своєї праці дати про соціально-економічні відносини і долю селян за часів родів, русько-українських княжих і польських, і не вдаючися в глибше пояснення цих відносин, Франко приходить до властивої теми. Все ж таки декілька історичних фактів з історії знесення панщини в Галичині, що їх наводить Франко, ми повинні тут подати.

Австрійська цісарева Марія Тереса, що перейняла Галичину при першому розборі Польщі, хоч задержала в ній панщину в цілому об'ємі, все ж таки зробила перший вилім у мурі польських панщизняних порядків. На місце польського т. зв. *pospolitego ruszenia*, себто привілею шляхти носити зброю та йти на війну, завела вона вербункове військо з охотників, що їх оплачувала сама держава. За це мала платити шляхта так зв. військову контрибуцію. Щоби відповідно розложити її на всіх шляхтичів, уряд мусів знати, які їх доходи. Патентом (оповісткою) з 22. грудня 1772 наказав уряд усім дідичам, щоб якнайдокладніше пописували всі свої ґрунти, а також і ґрунти своїх підданих та їх повинності. Ці списи названо основними інвентарями. А що шляхтичі подавали їх фальшиво, селянські тягарі подавали більші, а свої доходи зменшували, то уряд двома патентами з 1774 року наказав їм зізнавати правдиво під загрозою кари. Ці зізнання називались фасіями. На підставі цих основних інвентарів і фасій завів уряд у Галичині патентом з 8. квітня 1775 р. рустикальний (=сільський) податок.

Доки була Марія Тереса, все йшло по-старому. Селяни робили по 6 днів у тиждень панщину та терпіли всякі знущання від панів. У 1780 році вона померла, а на її місце обняв владу в державі її син Йосиф Другий. Цей австрійський цісар, каже Франко, був перейнятий просвітними думками свого часу. Відповідно до тогочасної економічної науки фізіократів, уважав він хліборобство головним джерелом і основою народного багатства, а хліборобський стан найважливішим продуктивним станом. Бін поклав собі мету, знести в усій державі підданське невольництво.

Патентом з 16. квітня 1786 року скоротив він панщину до 3-ох днів та забороняв гостро всякі звичаєві, в інвентарях не заподані, роботи та дачки, якими пани та їх служба гнобила підданих (комірне, чопове, вагове, міркове, торгове, виборне, себто дачку за те, що пан вибирав для громади війта, й присяжне, святочне, себто дарунки для панських офіціялістів, гайдучне, себто датки для панської служби, куніці, себто дарунки для пана за його дозвіл брати підданим шлюб, та інші). Нарешті цим патентом гостро заборонено панам при судах над підданими накладати й побирати від них грошові карі. Переступлення цих заборон називалося утиском, з-латинська преграванцією.

Не менш важливий другий декрет Йосифа II про судівництво по селах. На його підставі: 1) селяни могли жалуватись за свої кривди перед судом, а судівництво було для них безплатне; 2) вони могли вибирати своїх уповноважених у справах, що відносилися до всієї громади, так званих пленіпотентів і 3) декрет відбирав панам судівництво над селянами та заводив экзаменованих суддів — так званих юстиціарів або мандаторів.

Патентом знову з 1. листопада 1789 року завів цей володар нове оподаткування від ґрунтового доходу, рівномірне для панів і їх підданих.

Нарешті короною всіх реформ Йосифа II в справі панщини був його патент з 10. лютого 1789 року, яким вона майже цілком касувалась. Цей патент постановив, що гроші стають єдиною мірою й формою підданських повинностей. Панщина касується для всіх тих, що платять понад 2 ринські (=4 корони) ґрунтового податку й переміняється на грошеву данину. Тільки халупників і комірників, що платили менший податок від 2-ох ринських, залишав патент при панщині.

Патент цей був справжнім революційним ділом, каже Франко, він викликав проти себе велику ненависть дідичів. Однак у 4 місяці після його оголошення, Йосиф II помер, а з ним завмерла на цілих 50 років й поправа селянської долі в Галичині.

Майже всі постанови Йосифа II були скасовані за його наступників Леопольда II і Франца II. Цей останній, що замішався в довгі війни з Наполеоном Першим, був одним з найреакційніших монархів не тільки в Австрії, але й в Європі. Свій режим опер, він на дідичах. За його часів відітхнули теж польські шляхтичі в Галичині. Про один його патент слід нам тут згадати.

В 1819 році завів цей цісар у Галичині новий ґрунтовий податок, але на старих основах. Дідичі (=домінії) мали самі подати податковим властям, який дохід приносять їх підданські ґрунти. З того вийшло, що пани не тільки подавали свій дохід з ґрунтів фальшиво, але повтягали й оподаткували багато рустикальних (=селянських) ґрунтів як свої. Все це вписано в нові інвентарі і в панську

табулю. Мало це найгірші наслідки. Адже пізніше при скасуванні панщини (1848), саме ці інвентарії з 1819 року узяті були за основу для означення, які ґрунти мають належати до селян, а які до панів. А що селяни були страшно покривджені та почали судово доходити своєї кривди, вийшло з цього більш як 32.000 так званих сервітутових процесів за ліси й пасовиська. Селяни покликувалися при своїх процесах на Йосипівські інвентарії, де пустарі зарослі лісами й пасовиська були записані як селянські і громадські, а пани опирались на інвентаріях з 1819 року, отже вигравали процеси і руйнували фінансово цілі села.

Історик панщини в Галичині, каже Франко, не може поминути польської революційної пропаганди, що мала теж певний вплив на її долю. В руках польських демократів і революціонерів агітація проти панщини стає засобом за відбудування Польщі. Упадок варшавського повстання в 1830-31 рр. приписували вони з одного боку зраді польських магнатів, що продали польську справу Москалям, а з другої — бракові польського патріотизму серед селян. З одного боку взивали вони польську шляхту в Галичині до зречення своїх панщизняних привілеїв на користь селян, що мало бути першим кроком до відбудування Польщі, а з другого — повели пропаганду серед селян проти панщини, щоби позискати їх для польської справи. Між українськими селянами гаряче вели цю пропаганду особливо Каспер Ценглевич і Михайло Попель. Їх пропаганда зверталася проти Німців і австрійського уряду.

Ця польська пропаганда дала свої наслідки. Від 1842 р. починаються балачки про панщину у галицькому становому соймі, в яким селяни взагалі не ма-

ли ніякої репрезентації, бо не мали ніяких політичних прав. Польські шляхтичі твердо стояли на тому, що панщина, це їх приватна власність, але боялись, що австрійський уряд може скасувати її зі шкодою для них. І ось, у 1845 р. галицький становий сойм просить австрійського монарха, щоби признав селянам пожиткову власність рустикальних ґрунтів та започаткував наради над способами щодо повного викупу, який мали б селяни зложити за панщину.

Це була, каже Франко, одинока ухвала галицького станового сойму, де згадується про знесення панщини. Проте вона запала тоді, коли Поляки готовили в Галичині нове повстання. І ось тоді австрійський уряд, бачучи, що діється в Галичині, перейнявся думкою про регуляцію справи панщини в ній на користь селян.

Так прийшов рік 1848-ий, рік “весни народів”. У Відні вибухла міщанська революція, яка принесла народам Австрії конституцію. А на вістку про революцію у Відні розпочались у Львові і Кракові польські міщансько-шляхетські повстання з метою відбудування Польщі. І знову справа скасування панщини стає засобом у руках повстанців для досягнення їх мети.

Однак австрійський уряд здавив ці польські повстання, а цісар Фердинанд I патентом з 16 квітня 1848 сам скасував панщину у Галичині. Параграф I-ий цього патенту звучав: “Всі роботизни і інші підданські повинності ґрунтових господарів, халупників і комірників мають перестати з днем 15 травня 1848”.

Цей патент розпочинає не тільки в історії економії українського селянства в Галичині перелім і нову добу, але також і в історії національно-політичного відродження українського народу під Австрією.

Ми далі побачимо, чим було в дійсності це знесення панщини з економічного погляду.

Такий зміст праці Франка. Брак ближчого теоретичного наświetлення поданого ним історичного та соціально-економічного матеріялу — це головний її недостаток і через те дозволимо собі на деякі завваги, яких вона вимагає.

Землю, що за родового устрою була спільною власністю членів роду, обробляли вони її спільно, а продукти її ішли на ужиток кожної родини дотичного роду (родове господарство). За часів февдального устрою земля переходить на власність февдальних панів, шляхтичів-дідичів, до якої прикріплюють вони селян і заставляють їх працювати на себе (кріпацько-власницьке або февдальне господарство). Основний зміст продукційних відносин був тоді такий: Дідич-шляхтич признавав селянинові наділ, себто землю й ліс і, залишаючи селянинові самому добувати собі харч, змушував його працювати на себе, себто відробляти панщину. Це значить, що про самостійність селянина за цієї системи господарства не могло бути й мови. Наділ, що ним забезпечував селянина поміщик, був не більше, як натуральною заробітною платнею (висловлюючись сучасним поняттям) і служив виключно для експлуатації селянина поміщиком. “Власне” господарство селян на їхньому наділі було передумовою февдального (панського) господарства і мало за мету забезпечити пана робочими руками. Це могло статись тільки при умові особистої залежності селянина від поміщика. Таким чином знесення панщини, зовсім не було визволенням продуцента, себто селянина. Воно означало тільки зміну форми експлуатації февдальної на капіталістичну.

А чим пояснити змагання найбільшого реформатора кріпосного права в Австрії, Йосифа II до знесення панщини? Чим пояснити саме знесення? У першому випадку Франко пояснює реформи Йосифа II тим, що він був монархом перейнятим ідеями сучасної йому доби освітності та що він був прихильником фізіократів. Це пояснення не є повне і не задовільне. Реформи кріпосного права в Західній Європі починаються вже з кінцем середніх віків. Останки панщини зруйновано в Англії в 16 столітті, у Франції під кінець 18 ст. На початку 19 століття в Західній Європі панщину цілком знесено. Найдовше задержалась вона в Німеччині. Розуміється, реформи кріпосного права і цілковите знесення панщини в Західній Європі не були ділом самої доброї волі її правителів, але головно відгуком тих основних перемін, що стали доконуватися у господарстві Європи з кінця середніх віків. Саме з цих часів ішов у Західній Європі процес переміни натурального господарства в товарово-грошове. Ідеологічним виразником цього процесу був з одного боку так званий меркантилізм, а з другого боку фізіократизм. Меркантилісти вчили, що гроші й багатство це те саме, що завдання суспільства в зносинах з іншими народами — стягнути для себе якнайбільше дорогих металів; вони були у своєму часі виразниками торговельного капіталу. Фізіократи знову, між якими найвизначніший був Кене (François Quesnay, 1694-1759), вчили, що суспільство складається з числа одиниць, які мають ті самі природні права, що людська праця повинна бути забезпечена від усяких обмежень, що посідання плодів її повинно бути кожному забезпечене, що кожний громадянин має право якнайбільше використовувати свою робочу силу, що хлібороб-

ство, це одинокі продуктивні заняття, головне джерело й основа народного багатства та що нарешті гаслом урядів повинна бути “свобода торгівлі, свобода руху”. Фізіократи були ідеологами розвитку хліборобства на капіталістичних основах. Переміна натуральної господарки в товарово-грошову вимагала свободи робочих рук і відділення селянської землі від поміщицької. Кріпацько-власницьке (февдальне) господарство падає. Процес переміни кріпацько-власницького господарства в товаро-грошове не міг обминути Австрію. І цей процес стала вже висловлювати в слабій мірі Марія Тереса, якої придворним дорадником був перший австрійський визначний економіст і меркантиліст Зоннефельс (1732-1817), що мав чималий вплив на погляди і державну політику в Австрії навіть ще у першій половині 19 ст. Однак головно і радикально висловлював цей процес Йосиф II.

Погляньмо тепер, яким то “дарунком” було знесення панщини в Галичині для українських селян.

Епілогом до Франкової історії знесення панщини в Галичині треба уважати першу його студію на полі суспільно-економічних відносин Галичини, як називає сам Франко свою статтю під заголовком “Галицька індемнізація”, присвячену справі відшкодування шляхти за панщину. (Д'яло 1882, ч. 68-71).¹⁾

Касуючи панщину в Галичині патентом із 17. квітня 1848 р., Австрія виразно зобов'язалася виплатити відшкодування за неї панам із державного скарбу. Проте вже патентом із 15. серпня 1848 р. австрійський уряд силкується скинути з себе це зобов'язання на

1) Стаття передрукована “В наймах у сусідів” (ст. 265-301) і дещо доповнена. Постскріптом до неї написав автор в 1914 р.

к р а й Галичини. У цьому дусі та з виразною цею метою постідували дальші патенти австрійського уряду. Аж у 1853 році зніс він цілком і свою даровизну селянам із 1858 р. У цьому саме роді на сплачення відшкодування шляхті за панщину австр. уряд наложив окремих податок на галицьких селян у формі додатку до постійних податків і став цей додаток із кожним роком збільшувати. В 1854 році виносив він 11½ кр., в 1855 р. — 11 3/4, в 1856 р. — 14 кр., а в 1857 р. — 33½ кр. Щоби сплатити галицьких дідичів австрійський уряд наказав видати ще в 1851 році облігації (“бонди”), а безпекою їх мали служити селянські ґрунти та край. Загальну суму відшкодування обраховано на суму 79,140,225 золотих ринських віденської валюти і на цю суму виставлено облігації. Проте до амортизації відшкодування приступлено тільки в 1858 р. За цей час (7 літ) наростили проценти від вище згаданої суми на 17,818.485 зол. австрійської валюти.

Плян амортизації індомнізаційних облігацій (бондів) опрацював австрійський президент міністрів Бах. Після цього пляну амортизація мала розпочатися від 1858 р. і тривати 40 років аж до 1898 р. На покриття індемнізаційних потреб Галичини, державний скарб мав давати річну доплату по 2,500.000 зол. з застереженням звороту та опроцентування сум досі виданих. Решту індемнізаційних потреб мав покрити край річними додатками до податків.

Так звалив австрійський уряд увесь індемнізаційний тягар за панщину на край, себто на галицьких селян. Докладний цифровий плян сплачення індемнізаційного довгу в Галичині, покритого облігаціями, виготовила і оголосила дирекція східньо-галицького індемнізаційного фонду у Львові. Основу цього пляну творить сума 96,959.710 зол. а далі 5%, що протягом 40 років мали бути панам виплачені разом зі са-

мим довгом і виносили 128.045,139 зол. Значить, разом до 1898 р. мала бути сплачена галицькій шляхті сума 225 мільйонів 4 тисячі й 899 зол., як відшкодування за панщину.

Але це ще не все. Держава, що платила річно 2,500.000 зол. до галицького індемнізаційного фонду у формі позики, мала право домагатися від краю її звороту. 1898 р. сума цих однорічних позик виносила кругло 100 мільйонів зол. За цю велику суму пішла боротьба між краєм (соймом) і центральним урядом у Відні. Край не хотів платити цієї суми, покликуючись на царський патент із 1848 р., яким сама держава зобов'язалася заплатити панам відшкодування за панщину. А центральний уряд знову покликувався на пізніші патенти, які патент з 1848 р. позбавляли сили. Переговори між соймом і центральним урядом у цій справі велися до 1882 р., тоді оба суперники заключили угоду. Цєю угодою признано, що доплати держави до індемнізаційного фонду, які по 1882-ий рік виносили суму 75.172.560 зол. скреслюються. Центральний уряд зрікся заплатити цієї суми. Однак від 1883 р. держава зобов'язалась платити до цього ж фонду аж до 1898 р. по 2,100.000 зол. (а не 2,500.000) у формі безповоротної запомоги і окрім цього по 525.000 річно з обов'язком звороту грошей державі в 3-х роках починаючи від 1899 р., без процентів кварталними ратами. Слід нарешті зауважити, що сплата відшкодування мала закінчитися у 1898 р. Проте край ухвалив так звану конверсію, себто розложення сплати довгів державному скарбові на довший час аж до 1908 р.

Хто ж заплатив у дійсності ці колосальні суми індемнізації польським панам у Галичині за панщину? Сплату довгу перейняв ніби край. Але заплатили його в дійсності галицькі селяни. Цісарський "да-

рунок” панщини в 1848 р. обійшовся галицьким селянам дуже дорого, куди дорожче як викуп панщини селянами по інших краях Австрії.

Як у Західній Європі так і в Австрії, отже і в Галичині, так і в Росії дійсний зміст знесення панщини був такий:

Селян звільнено від панщини. Однак частину їх обезземелено а решті їх, яким залишено частину їхньої землі, довелось викупувати її як цілком чужу у панів і до того викупувати за штучно підняту ціну.

Таким робом польська шляхта в Галичині зробила на знесенні панщини знаменитий інтерес. Вона не тільки пограбувала селян, як це далі побачимо, але й дістала за своє панщинне “право” високий викуп від селян, найвищий, який дідиці одержали в інших австрійських краях.

Ще два моменти з історії наслідків знесення панщини бажалося Франкові обробити, а саме сервітутову справу та історію пропінації. На жаль, не довелося йому обі ці теми докладно обробити. Він обмежився тільки до коротких статей і згадок про обі справи, що їх містив він принагідно, головню в “Ділі” та в “Курієрі Львовськїм”, а зокрема присвятив їм дещо більше в своїй історії знесення панщини.

Справа сервітутова, себто справа лісів і пасовиськ — каже Франко — іще гірше заплутана, як справа індемнізації, і вийшла ще на більшу шкоду селянства. За часів давньої Польщі пан уважав себе безправно власником усіх ґрунтів свого “пашалику”, а селянина вважав своєю робочою худобою. Австрійський уряд, особливо від часів Йосифа II, станув на іншому становищі. Він уважав селян не тільки панськими підданими, але насамперед підданими дер-

жави, які для неї платили податок та давали рекрута. Тим то виділив він селянські (рустикальні) ґрунти з-під панської власности, сильно обмежив панські права до цих ґрунтів, і залишив панів тільки наче опікунами над цими ґрунтами, з правом побирати від селян за їх уживання панщину, чинші й данини.

Ще за польських часів селяни, не маючи своїх лісів ані пасовиськ, мали все таки право брати від пана дрова на будівлі та на паливо з тих лісів, що колись були громадські, а тепер стали панські. Австрійський уряд полишив цей стан по-старому. Тільки пізніше покладав він просто на дідичів обов'язок, допомагати своїх підданих дровами з їх лісів та користуватися їх пасовиськами. Це право селян користування панськими лісами й пасовиськами називалася з-латинська сервітутом (служебністю).

Від 1820 року почалися між панами й підданими суперечки за ці сервітути. Пани жалувалися, що піддані вирубують їм усі ліси й домагалися від уряду, аби він ці ліси замкнув на 20 або й більше років від вирубів. Уряд передав ці справи до розсуду своїм урядовцям із циркулів округ, а ці, звичайно, розсуджували справи в користь підданих. Вихідним правилом при цих суперечках було встановлення факту, чи піддані побирали дерево з лісу або чи пасли свою худобу в лісі або на пасовиську в 1784 році. Коли свідки це потвердили, то циркулярні урядники признавали громаді право користування з ліса й пасовиська й надалі.

Патент з 17 квітня 1848 р., яким знесено панщину, полишив (в точці 2) усі ці служебності без зміни й надалі, додавав тільки, що від тепер мають вони бути недаремні, що селяни мають від тепер платити за користування панськими лісами й пасовиська-

ми умовлену плату. Суперечки з приводу цього по-лишено й далі до розсуду циркулам.

До 1857 року урядовцями їх були здебільшого Німці або Чехи. Вони відносилися до панів неприхильно та звичайно розсуджували сервітутові справи майже всюди на користь селян. Та вже 1853 р. цар патентом з 5. липня наказав трактувати справу сервітутів окремо від справи індемнізації та прискорити її поладнання. Наслідком цього установлено в 1856 році при львівськiм намісництві краєву комісію, що мала розсуджувати в першій інстанції всі суперечки за сервітути та власність селянських ґрунтів. Покривджені цією інстанцією селяни могли апелювати до австрійського міністерства внутрішніх справ.

В цій комісії, особливо від 1860 року коли Голяки в Галичині одержали з царської ласки перевагу в соймі, почали судити сторонничо в користь панів. Перейшло перед нею більш як 32.000 сервітутових процесів, які піднімали не тільки селяни, але голов-но пани, що давнішими рішеннями циркулів почували себе покривдженими. З цих процесів програли селяни понад 30.000. Найчастіше через те, що на свідків з них покликували пани свою службу, яка свідчила в їх користь. Але також і через свою непо-радність, нетямучість і занедбування реченців пере-слухань деколи селяни програвали свої процеси.

Почуваючи, що ці присуди їх кривдять, селяни вибиралися в депутаціях до Відня зі скаргами до ці-саря. А коли це звичайно не помагало, бунтувалися, що приводило до ще гірших наслідків, до масових арештів селян і вдержування по селах війська на кошт громади.

Сервітутова справа, каже Франко, пожерла міль-

Йони селянського добра та задержала на довший час їх господарський розвиток.²⁾

Безумовно, що воно так — зауважмо. Проте, наслідки сервітутової справи зі соціально-економічного погляду, були ще інші. Коли з хвилиною знесення панщини частина селянських наділів, ліси й пасовиська, залишились у руках панів, селянське господарство не могло цілком відокремитися від панського. Без лісів і пасовиськ (чи їх сервитутів) селяни ніяк не могли самостійно господарити. За дозвіл користуватися ними, пани казали собі платити. Це ще не було найбільшим лихом. Гірше було те, що пани за дозвіл користуватися їхніми лісами й пасовиськами, силували селян виконувати різного роду обробітки на панському господарстві. Таким чином зі знесенням, панщини панщинне господарство не зникло цілком. В перехідній стадії свого розвитку, від феодалізму до капіталізму, господарство дідичів сполучує в собі риси панщинної і капіталістичної системи. В першому випадкові селяни зі своїм реманентом ідуть на відробітки до пана; в другому наймаються вони як робітники на панських ланях.

Пропінацією в давній Польщі називалося право дідичів і більших міст, на терені своїх маєтностей виключно вироблювати й продавати гарячі напитки — горілку, пиво й мід. Коли Галичина прийшла під Австрію новий уряд не змінив цього “порядку” у нічому. Уряд заборонював тільки надто вже гідотні надуживання, наприклад силувати селян до

2) Фр. Іван Франко, “Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині”. Друге доповнене видання. Львів, 1913. Ст. 212.

побирання певної кількості горілки з панських горалень та відробляти належність за неї панщиною.

Патент із 17 квітня 1848 р. не згадував про пропінację нічого.

Після скасування панщини, галицькі дідичі почали дбати про те, щоби витягти з пропінacji як найбільше користи. Був це останній старопольський привілей, що їм залишився. В році 1864, за обчисленням польського економіста М. Марассе, дохід з пропінacji виносив 5 мільйонів ринських річно. А в 1876 р. В. Навроцький обчислив, що наш нарід видає на горілку річно 54 мільйони ринських.³⁾ Усіх шинків було в цьому році в Галичині 23.269, себто один шинок припадав на 233 душ, а на одну душу людности випадало 26 літрів горілки річно.⁴⁾

Дуже не хотілося дідичам позбуватися такого чудового права на розпоювання та руйнування селян.

“Благодать” пропінacji, що її несла вона на наше село, змалював Володимир Навроцький прекрасно такими словами:

“Кожний новозаложений шинок відбирає майже сотні селянських дітей можливість шкільної освіти: на кожному ринським, видушеним із арендаря шляхтичем із східньої Галичини, закрепла кров самовбивців і тих п'яниць, що гинуть кожного ранку в шинкових і весільних війнах, кожний крейцар добутий паном на продажі горілки, обмитий не тільки кривавим потом, але й сльозами селянських родин над утратою

3) Висиль Н. — “Що нас коштує пропінация.” “Правда” 1876 р. і окрема відбитка, ст. 23.

4) Онисим (В. Навроцький), “Піянство і пропінация в Галичині”. “Громада”, Женева т. V. (1882). Стор. 50.

дорослих і недорослих рідних, яких горілка завчасу посередньо чи безпосередньо відібрала життєві сили".⁵⁾

Кілька разів австрійський уряд напірав на галицьку польську шляхту, щоби вона з огляду на чимраз більшу нужду, лихву, ліцитації селянських ґрунтів та на задовження та неврожаї подумала про зміну пропінації. Але шляхта завзято боронила своє право. Кінець-кінцем вона була примушена позбутися цього права. В 1875 році галицький сойм ухвалив закон про викуп пропінації. Однак, позбуваючись його, шляхта зробила знаменитий інтерес. Вона продала голе право пропінації за 66 мільйонів ринських, надалі залишила в своїх руках гуральні й шинки, віднаймаючи їх від краєвої пропінаційної комісії, а їх далі вона могла швидко арендувати шинкарям. Все ж таки число шинків із цього часу почало меншати. Франко подає в одній зі своїх статей про пропінацію цифри, що доказують поступневий упадок шинкарства в Галичині. І так у році 1878 було ще в Галичині 23.286 шинків, а вже в 1882 році число їх зменшилося до 18.537.⁶⁾

Коли праця Франка про панщину та її знесення подає нам загальну історію панщини в Галичині, то його історично-економічна студія п. з. "Трималівський ключ в р. 1800". ("Часопись правнича і економічна", т. I. ст. 1-51 і окремо) вводить нас у типовий шляхетський пашалик Східньої Галичини за часів панщини під Австрією. Він зазнайомлює нас з основними рисами шляхетського господарства, малює нам

5) Там же, ст. 55-56.

6) "Пропінаційний фонд з оплат шинкарських". Діло, 1883, ч. 93.

його соціяльну і національну структуру та дає нам змогу дещо більше вглянути в соціяльно-економічні та правні відносини панщинної доби в східній Галичині під Австрією. Тим то праця Франка дуже цінна. Написав він її ще в 1885 році на підставі актів і матеріялів, знайдених у архіві діди́ча Володислава Федоровича, між якими найважнішим джерелом була книга великого формату в об'ємі около 400 сторін п. з. *Inwentarz klucza Grzymalowskiego na rok 1800 spisany.*

Грималів і його просторі добра на Поділлі належали в XVII столітті до могутньої і багатої родини Сенявських, із яких останній її потомок Адам Миколай з Гранови надав цьому містечкові в 1720 р. маґдебурзьке право. По його смерті дістався цей ключ його дочці, заму́жній Чорторийській, при якій держався до 1788 р., а в цьому році припав Ізабелі з Чорторийських Любомирській і лишився при ній аж до її смерти в 1818 році.

Грималівський ключ складався в 1800 році з місточок — Грималова, Товстого й Терноруди та 32 сіл і присілків із 15 фільварками. Вони обнимали простір 75.737 моргів. Ключ числив у цьому році 3236 домів підданих, 65 дворів шляхотських і 178 жидівських, зі загальним населенням 17.470 душ.

Перше, що впадає в очі при розгляді інвентаря, каже Франко, це факт зросту в Грималівському ключі Жидів. Вони не мали землі, отже не робили панщини, та не брали жадної участі в “натуральних” повинностях. Але в їх руках знаходилася виключно торгівля і джерело грошового доходу, що його використовував скарб двора. Тим то шляхетський двір закладав для них у найкращих місцях містечкових ринків свої крамниці, які віддавав їм в аренду. По-

нидто брав від них домовий чинш. Побіч скарбових крамниць Жиди мали ще приватні. Число Жидів у 1800 році в згаданих трьох місточках виносило 890 душ у 178 власних домах.

Інвентар не робить жадної національної та обрядової різниці. Супроти панського скарбу й канчука пинувала в Грималівському ключі повна рівноправність.

Привілей Сенявського не знав ще ніяких соціальних різниць між самими міщанами, а тільки ділить їх на міщан і передміщан. Інвентар з 1800 року не знає передміщан. Юридично вирівнює їх, а зато ділить їх відповідно до маєткових різниць на 5 верств: парових, поєдинкових і чвертових міщан та халупників і комірників. Коли взяти на увагу, що паровий ґрунт (що його обробляла пара власних коней) пересічно виносив 32 морги, поєдинковий 16 моргів, а чвертовий 8 моргів, то після даних Інвентаря з 1800 року

30 міщан ⁷⁾	посідало	960 моргів	або	29.7 %
113	"	1808	"	" 55.94
59	"	164	"	" 14.35
288	"	не мало майже жадного ґрунту.		

Значить, більшість міщанського населення згаданих містечок творили халупники, а між ґрунтовими міщанами більш як половину творили поєдинкові міщани.

До того ж багатших міщан Товстого і Грималови винаймало 247 моргів у пана, так зв. бокових піль почасти в аренду, почасти за десятину. З цього титулу відбували ці міщани 3528 днів панщини і платили 1816 польських злотих річного чиншу.

7) Під "міщанами" треба розуміти не число душ а інвентарські одиниці.

Окремими параграфами інвентар нормує повинності грималівських міщан. І так кожний міщанин відроблює панщину 24 днів у році (паровий і поєдинковий тяглом, а халупник особисто). Понадто кожний із них платить плящовий чинш і наймове в різній висоті. Комірник без хати і ґрунту відробляє в цілім році 13 днів панщини.

Для пізнання дальшого розвитку економічних відносин самого Грималова, Франко на підставі інвентаря з 1810 р. подає, що вже в цьому році грималівські міщани відробляли літом тільки “толоки”, а зимою “шарварки”.

Перейдім до становища підданих селян Грималівського ключа.

Інвентар з 1800 року докладно нормує їх повинності. І так кожний селянин, що держить паровий і поєдинковий ґрунт, відробляє в році 130 днів тяглої панщини. Крім цього перший платить 2 зл. і 11 грошей плящового, та дає дворові одного каплуна, 2 курки, 10 штук курячих яєць, 1 корець і 4 горці*) осипового вівса і має напярсти 4 мітки панського прядива на аршинове мотовило. Другий платить те саме, тільки дає 18 горців осипового вівса і пряде 2 мітки.

Четвертий селянин відробляє 130 днів панщини пішо, а тяглий 78 днів. Їх драчки ті самі, тільки менші.

Халупник відробляє панщину по 1 дневі в тиждні, а комірник річно 13 днів.

Крім тих на пів панщинних і на пів очиншованих селян, жила по всіх майже селах ключа чиншова

*) Горнець — тодішня міра для збіжжя, муки і плинів.

шляхта, себто вільні люди, оселені на панських грунтах на вільних чиншах. Хоча ці шляхтичі платили чинш, а до панщини не були обов'язані, то все ж таки інвентар згадує, що кожний з них окрім оплат за панщину ("чиншове") повинен ще відробляти літом 24 дні тяглової або пішої панщини.

Сільська людність грималівського ключа числила в 1800 році 14.000 душ, оселених у 2829 хатах, не числячи 17 пусток. З них 11.000 відроблювало повну панщину, 330 належало до т. зв. "загонової шляхти", а около 2590 було в безпосередній двірській службі (слуги, ремісники).

Загальна статистика рустиакльних ґрунтів така:

74 парових підданих	мало	разом	2368	морґів
685 поєдинкових	"	"	10960	"
1050 чвертових	"	"	8404	"
326 халупників	"	"	167	"

Таким чином поєдинкові й чвертові господарі творили головну масу підданої людности в Грималівщині. Що ж до халупників і комірників, то їх число невелике. Приймаючи пересічну родину халупника на 3 душі, то всіх їх було 1832, себто 13% всієї селянської людности Грималівщини. Однак велика частина їх не робила властивої панщини, бо інвентар виказує тільки 326 осад халупників. Решта це були двірські слуги або різні так зв. "посіпаки". В цих економічних відносинах панщинного халупництва Франко добачує тенденцію панщинного господарства — не допускати до витворювання сільського пролетаріату.

Крім звичайних повинностей інвентар згадує ще про надзвичайні як про шарварки, толоки, фірманки і т. п.

Коли порівняти число всіх селянських осад грималівського ключа з числом осад, що відбували повну панщину, одержимо ріжницю 693 осад. Вони припадають на дві категорії частинно вільних від панщини людей: двірських і фільваркових слуг і чиншових людей, себто чиншової шляхти.

Інвентар із 1800 р. начислює 357 осад першої категорії, а саме: 100 побережників, 59 так званих “пахолків”, 41 полевих атаманів, 18 присяжних, 15 гуменних, 20 парубків, 13 козаків, 10 берегових, 8 прачок, 6 сторожів, 6 пасічників, 6 митників, 5 погоничів, 4 пастухів, 3 латників, 2 огородників, 2 коминярів, 2 гірників, 2 хмелярів, 1 садівника і 1 телятника. Однак не всі із цієї двірської служби були вільні від панщини.

Лишається ще згадати про три невеличкі групи підданих: ремісників, новоосілих і пусток. Інвентар виказує 32 мельників, 7 гончарів, 1 столяра, 1 теслю і 1 боднаря. Без сумніву було їх більше. Але їх зараховано певно або до міщан або до Жидів. Новоосілих, себто таких, що їм двір надавав на якийсь час вільність від панщини, інвентар начислює 13. Пусток було 23, між ними 5 скарбових хат.

Перейдім до вищих верств грималівського ключа.

Інвентар нараховує в грималівських добрах 19 церков і 2 польські костели (у Товстім і Грималові). При перших було 18 священиків, що були вільні від панщини й данини. Дотація цих церков виносила 980 моргів, себто середньо 49 моргів на одну церкву. Зате на один костел припадало 127 моргів. Понадто польські духовні мали своїх “підданих”, а українські жили “між громадою”! Така була економічна під-

става відомої польської приповідки “Pan Bog stworzył plebana dla pana, a pora dla chłopa”, каже Франко.

Нарешті дідич, його родина, двір і скарб.

Всі домінікальні ґрунти обіймали 23.372 моргів, а селянські (рустикальні) і міщанські разом приблизно 31.238 моргів. 47% перших ґрунтів творили ліси. Про ліси на рустикальних і міщанських землях інвентар нічого не згадує.

Крім панщини, чиншів і данин двір побирав від підданих ще один і то немалий дохід, а саме з пропінанції, себто з вишинку алькоголевих напйтків. Продавала їх корчма. Всіх корчем було в Грималівськiм ключі 25. В них продавалися скарбові напйтки, себто пиво з грималівського бровару й горілка з гуралень у Грималові й Товстiм. Яка була продукція цього найважнішого промислу за панщизняних часів, інвентар не подає.

Вартість натуральних повинностей підданих обчислює Франко на підставі інвентаря на суму 100.389 злотих польських, а грошові їх данини виносили 15.834 зл., що разом робить суму 116.221 зл., якою можна висловити вартість панщизняного тягару в 1800 р. В цю суму не входять тягарі підданих держави й доходи з пропінанції. Доходи панського двора цим не обмежувалися. Не вчислено тут ще доходів із панських ставів, млинів і лісів, ані теж доходів з панських ґрунтів, що були колосальні та які всі пожирав двір.

Так виглядало панщинне господарство, власне кажучи грошово-панщинне господарство на початку XIX ст. у східній Галичині під Австрією, що його основою рисою була не натуральна, а грошова господарка, сперта на панщинній праці і яку Франко малює у своїй студії з усею докладністю.

Третю свою суспільно-економічну розвідку, що є цінним причинком до економічної історії нашого селянства, присвятив Франко одній із найтемніших справ з історії панщини за часів Австрії, а саме історії громадських шпихлірів.⁸⁾ Розвідка автора появилася у 1907 році, але він присвятив цій темі далеко раніше статтю в польськiм тижневику “Przyjacel Ludu” (з 1890 р. ч. 4) передруковану в його збірці статей “В найамх у сусідів” та часто принагідно згадував про справу.

Ось важніші дані і факти з розвідки Франка.

Ідея заснування громадських шпихлірів зародилась околo половини XVIII ст. — в Чехах і на Моравії. Деякі домінії, щоби прийти з підмогою селянам у тяжких часах, почали закладати громадські зсипи збіжжя. Зерно до них доставляли самі селяни, в часах доброго урожаю, а догляд і завідування ними лежало у руках домінії. Йосиф II, бачучи велику корисність цих установ самопомочі, патентом з 8 червня 1788 року наказав у всіх судетських краях закласти їх по селах, але без ніякого примусу.

Дещо інакше було в Галичині.

Справу про оснування громадських шпихлірів започаткував тут у 1783 році Юрій Крсовіц, Чех-урядник, що в цьому ж році подав до цісаря Йосифа II меморіал, у якому піддав думку, щоби з кар, стяганих від панів, оснувати окремиї фонд призначений на удержування і будування громадських шпихлірів. Подібний проект вплинув до цісарської канцелярії у цьому році від якогось Ладимірського, що домагав-

8) “Громадські шпихлірі в Галичині 1784-1840 р.” Передмова й збірка документів. Українсько-руський Архів. Том II. Львів, 1907. Ст. LXXXIV+168. 8°.

ся закладання громадських шпихлірів при кожній громаді для рятування підданих у часі неврожаю або голоду.

Цісар Йосиф II вибрав іншу дорогу. Патентом з 1. червня 1784 велів він закладати в Галичині громадські шпихлірі, без примусу, але тільки в камеральних (державних) добрах. Дійсно дирекція цих дібр в Дрогобичі й Самборі відгукнулася відразу ж на цісарський зазив. Так постали в Галичині перші громадські шпихлірі в 1784 році.

У два роки пізніше здійснює Йосиф II проект Крсовіца. Декретом із 30 травня 1786 велить він утворити з кар, стяганих із панів, шпихліровий фонд та повертати його на заснування й удержування громадських шпихлірів. Коли пани не дуже спішилися із вплатою кар, загострив Йосиф II свій наказ при кінці цього ж року, накладаючи 10% підвишки на тих панів, що в означенім речинці не заплатили своїх кар. А в 1788 році наказував він закладати громадські шпихлірі по всіх добрах і держати в них цілорічне запотребування зерна місцевих підданих. На будову шпихлірових будинків велить він давати даром дерево з камеральних (державних) лісів, а селяни мали давати пішу й тяглу роботу. Цей наказ був наче упіменням для панів, щоби й вони закладали в своїх домініях громадські шпихлірі.

Декретом із 22 серпня 1788 подає Йосиф II свій чеський патент до відома галицькій губернії з наказом, щоби вона предложила йому свою опінію, чи цей патент про громадські шпихлірі не дасться застосувати й до Галичини. Губернія звернулася до шляхетського станового віділу, а цей видав опінію, яка в дійсності саботувала наміри цісаря. Мовляв, справа гарна і становий віділ готов сповнити цісарє-

ву волю, але здійснення справи вимагає великих коштів і тому радить він відложити справу до кращих часів.

Не зважаючи на цю опінію польської шляхти, віденський уряд далі піклувався громадськими шпихлірами в Галичині, збільшаючи шпихлірський фонд новими доходами. Та тут заскакує справу смерть Йосифа II (20. II. 1790).

Його наступник, Леопольд II, іде в сліди свого попередника й далі піклується справою. Декретом із 7 грудня 1790 велить він галицькій губернії поробити викази шпихлірового фонду й заснованих уже громадських шпихлірів, застановитись разом із становим віділом над способом, як далі оснóвувати ці шпихлірі та над придбанням нових фондів для них. На основі цього декрету губернія доручила радникові д'Елево випрацювати відповідний реферат і рівночасно виделегувати мішану комісію, зложену з членів губернії і станового віділу для обміркування цього реферату. Однак ця комісія зібралася на свої наради вже по смерті Леопольда II, як правив уже в Австрії Франц II, який справі громадських шпихлірів зробив кінець.

Першим важким ударом для існування громадських шпихлірів і їх фонду був декрет нового цісаря із 6 червня 1793, яким він здержує оплату так званих ліверункових облігацій до фонду з боку шляхти та дальше оснóвування громадських шпихлірів.

Минуло 25 років. За цей час справа громадських шпихлірів цілком занепала.

В 1817 році Франц I відвідав Галичину, а польська шляхта справила йому надзвичайно виставне прийняття. Це підбило реакційного цісаря цілком для неї. І це рішила польська шляхта використати,

щоби справі громадських шпихлірів зробити остаточний кінець. Дня 26 вересня 1818 вийшов із канцелярії станового виділу меморіал до цісаря, звернений проти самої ідеї громадських шпихлірів, як шкідливої. А основувати їх примусово, це значить, наводити на край “нешастя гірше татарської орди”.

Документ подає відомість, що після виказу державної бухгалтерії з 15 липня 1818 шпихліровий фонд виносив по цей час 2,601,216 зр 43 кр.

На наслідки цього письма галицької шляхти не треба було довго чекати. Рішенням своїм із 23 червня 1821 року Франц I розв'язав галицький шпихліровий фонд.

Ліквідація цього фонду тривала цілі роки (до року 1835). Нагромаджене в шпихлірі збіжжя уряд забрав для війська, а належні за нього гроші в сумі 1,665,695 зр. 41 кр. поміщено на двопроцентових облігаціях, що належали громадам. Капітали шпихлірового фонду уряд забрав частинно для себе, а частинно призначив їх на утворення запомогового фонду для селян. У 1841 році уряд дарував цей фонд панам на оснування банку для підмоги дідичів, що потребували кредиту. Це був основний фонд, із якого постало “Ziemianskie Towarzystwo Kredytowe”, що існувало пізніше під назвою “Towarzystwo Kredytowe Ziemskie”. А що сталося із цією величезною мільйоновою сумою, поміщеною в облігаціях і власністю громад з фондом, який ніколи не ввійшов у життя, невідомо.

Такий був кінець громадських шпихлірів у Галичині.

Безумовно, принаймні в намірах цісаря Йсифа II громадські шпихлірі з цих часів були справою самопомочі для наших селян, хоча ініціативу до

них дав сам австрійський уряд і довго підпирав цю ідею. Але сама ідея їх не була мила для польської шляхти, не лежала в її інтересах і тому вона поборювала їх.

Хоча польська шляхта причинилась головно до знищення справи громадських шпихлірів за панщизняних часів, ідея їх відроджується безпосередньо після 1848 року стали у нас назад поставати громадські шпихлірі, як нова спроба селянської самопомочі.

На закінчення нашого огляду праць Франка, що відносяться до суспільно-економічної історії галицько-українського селянства, слід ще згадати про цінну його розвідку в польській мові п. з. "Gmina Dobrowlanu (Materiał do monografii)", поміщену у варшавському "Głos"-і (1887. № 23 і 24). Коли вище обговорені праці Франка присвячені суспільно-економічним відносинам у Східній Галичині за панщинної доби, то щойно згадана Франкова розвідка зачіпає перехідний стан у розвитку суспільно-економічних відносин у Східній Галичині, а саме перехідні часи від февдального способу продукції до капіталістичного. Вона відноситься до звичаєвого права в нашому селі. Проте, поруч із цим має вона глибший соціально-економічний інтерес.

Франкові саме пощастило дістати в свої руки книгу з громадської канцелярії в Добровлянах, дрогобицького повіту п. з. "Spis kar pieniężnych, zasądzonych w latach 1867 do 1873 w Dobrowlanach". Є це карна книга громадського уряду, в якій подано спис справ і переступств у селі, що підпадали під юрисдикцію громадського уряду, себто селянського суду. Присуди його цікаві тим, що в них уряд не покликується на ніякі існуючі цивільні й карні закони, тільки

судить “після справедливости і Божих приказів”, себ-то після відвічного звичаєвого права. В загальній сумі розсудив цей селянський суд 146 справ: за зневагу словом і чином, за полеві шкоди, за крадіж, за неморальність життя “на віру”, порушення дівочої чести, пиянство і т. п., за порушення громадської власности і вкінці за чари, ворожбитство. Найгостріше каралися ці останні переступства.

Свою розвідку доповнює Франко систематичними даними про економічний стан села. Після перепису населення з 1880 року Добрівляни числили 1602 голови. У цьому числі було ледве 350 ґрунтових господарів. Між ними було 10, що мали більше як 10 моргів землі, около 100, що мали 5-10 моргів, решта нижче 5 моргів; з тої решти велика частина була власниками лише від 1 до 1½ моргів. Наслідком цього більша частина добрівлянських селян не була встані прогосподувати себе та свою “челядь і худобу” і була змушена займатися ткацтвом і поширеною в цьому перехідному часі за відсутністю залізниць у Галичині самостійною промисловою працею, так званою фірманкою. Добрівлянські ткачі робили полотна для себе й усеї околиці. Заробіток був невеликий. Із своїм полотном їздили вони на торги та ярмарки до Дрогобича, Самбора, Стрия, продаючи його на міру, від штуки або гуртом. Давніше добрівлянська фірманка була звернена головним чином на Закарпаття, — до Сиготу, Ужгороду, Мукачева, та на Угорщину до Токаю і навіть на Буковину. Добрівлянські селяни возили туди тютюн, вино, сіль, збіжжя, чи то на власну руку, чи з доручення купців. Згодом фірманка підупала. Якийсь час возили вони ще сіль із дрогобицької жупи до Львова, Городка, Немирова, Яворова і т. д.

РОЗДІЛ ІІІ.

**СТАТТІ ФРАНКА ПРО СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ Й ПОДІЇ
В ГАЛИЧИНІ**

(після 1848 р.)

1. ВСТУПНІ ЗАВВАГИ.

Як скрізь в Європі так і в Галичині знесення панщини означало перехід фєвдального суспільного ладу до капіталістичного, перехід від натурального господарства до грошево-товаровго. Скасування панщинного права зовсім не було “визволення” продуцента. Воно означало тільки зміну форми експлуатації в новій, “вищій” суспільно-економічній формації. Та частина селян, що за панщинного права тримала землю і перейшла в нову суспільно-економічну формацію землевласниками, мусіла заплатити за “визволення” колосальний викуп. Тільки на ґрунті скасування панщинного права могли вирости як на селі так і в місті на місце фєвдальних, нові господарські відносини й нові порядки.

Продукти людської праці приймають тепер товарову форму. Дякуючи торгівлі можна їх обмінювати. Обмін доконується на внутрішньому або на заграничному (світовому) ринку. В процесі обміни продукт-товар переходить як обмінна вартість у гріш. Гріш розвивається в капітал, себто в торговельний або купецький капітал.

На підготовних ступенях капіталістичного суспільства торгівля панує над промисловістю. Торговельний капітал панує над промисловим. При

обміні продуктів в економічно нерозвинутих країнах відіграє він ролю посередника та скрізь уявляє собою систему грабунку. Він розкладає скрізь більш або менш старі способи продукції, які застає і посприяє переходові февдального способу продукції в капіталістичний.

Торговельний або купецький капітал, що на перших ступенях розвитку капіталізму домінує над промисловим, має свого близнюка. Його близнюком є лихварський капітал. Власне кажучи, лихварський капітал виступає у всіх суспільно-економічних формаціях. Проте найбільші спустошення робить він у перехідній стадії господарства, від февдалізму до капіталізму. Щоб він міг існувати, необхідна для цього тільки одна умова: частина продуктів повинна по крайній мірі прийняти форму товару, а наряду з товарою торгівлею гроші повинні розвинути свої різноманітні функції. Як особлива форма капіталу, що приносить проценти, лихварський капітал відповідає перевазі дрібного виробництва селян, що ведуть самостійне господарство, та виробництву дрібних ремісників. Проте він руйнує не тільки селян і ремісників, але й великих землевласників, коли їм доведеться потрапити в його сіті.

Дрібний землевласник потребує на свої грошові виплати, перш-за-все на заплату податків та в інших надзвичайних випадках. Вистачить, наприклад, щоб селянинові загинула корова. Не маючи готівки, він примушений звертатися за позикою або до банку, що трапляється рідко, або до лихваря, що буває звичайно. Банк нищить селянина гіпотечним кредитом, лихвар руйнує його надмірно високими процентами: 50%, 100% навіть 200% — такий лихварський процент.

Лихварський капітал розкладає, павперизує і руйнує дрібне селянське господарство, при якому селянин є власником своїх засобів виробництва. Лихвар не тільки експлуатує і руйнує свою жертву, але змагає до повної експропріації (вивласнення) селянина, позбавляючи його самих умов його праці — землі. На місце старого експлуататора за панщинної доби, що його експлуатація мала більш або менш патріархальний характер, виступає у перехідній стадії від феудалізму до капіталізму й особливо ж на перших її ступенях новий експлуататор, жорстокий, жадний гроша: лихвар-добробкевич. Лихварський капітал не змінює способу продукції, але присисається до нього як паразит і нищить його до повного упадку. Він висисає соки продуцента, обезкровлює його та заставляє його існувати при все більш і більш жалюгідних умовах. Звідси така велика народна ненависть до лихварів.

Ці загальні соціально-економічні завваги необхідні, щоб належно зрозуміти переломові часи в господарському устрою Галичини після знесення панщини в 1848 р., часи переходу її господарства від натуральної до грошово-товарової, що відбувався тут конвульсійно і тривав через кілька десятиліть. До прискорення цього переходу, як скрізь, так і тут, причинився в першій мірі ріст залізниць. В 1855 році получено північною залізницею Відень із Краковом, що мав уже получення з Варшавою, а також із пруськими залізницями через Мисловиці. Лінію Краків-Львів переведено в 1861 році, а у 8 років пізніше продовжено її з одного боку до російської границі, а з другого до Чернівців. Нарешті в 1874 році перетинають Карпати два залізничі шляхи, щоби получити Галичину з Угорщиною. Так створено в го-

ловному перші умови для розвитку торгівлі й торговельного капіталу в Галичині.

Хто ж є його носієм? Купецька здібність, німецький діалект (їдіш) і новочасні комунікаційні засоби при підмозі ліберальної господарської політики Віденського уряду віддають господарську керму торговельним посередникам, переважно Жидам, що в наслідок політики польської старої держави були досі допоміжним органом для панівної шляхти — каже польський економіст, проф. Буяк. “Стались вони тепер головними моторами господарського життя краю. Починаючи з 1848 року, коли дістали свободу рухів із економічного погляду, вони зразу піднялись завдання зведення селянина, що його звільнено з-під опіки панського двора, на шляхи грошової господарки, будячи в ньому нові потреби, підсуваючи йому імпортовані товари, набуваючи на вивіз продукти його господарства й нарешті уділяючи йому кредит”¹⁾ Цей зріст економічного значіння жидівської торгівлі, каже проф. Буяк, знайшов вислів у гості їх процентової участі в населенні краю. В 1831 році творили вони 5.6%, в 1857 році — 7%, в 1869 році 10.6%, нарешті в 1890 році — 11.6% усього населення краю.²⁾

У Східній Галичині мав лихварський капітал пребагате жниво. Жертвою його падав селянин. А втім, обмотування селянина й ремісника павутинням лихви — це не був виключний привілей лихварів у Галичині. Лихва була тоді модою. Закон не тільки не борювався з нею, але давав на неї ще дозвіл. Лихву

1) Fr. Bujak “Rozwoj gospodarczy Galicyi” (1772-1914), Lwow, 1917, st. 25.

2) Тут маємо перед собою не тільки приріст шляхом народження, але й шляхом іміграції з інших земель.

управляли на велику скалю також польські дідичі, які, щоб запевнити собі працю селянина за безцін на своїх ланах, давали йому т. зв. “порції”, себто позики від 15 до 10 зл. австрійської валюти і від яких єдино титулом проценту мусіли довжники відробляти по однім дні в тижні панові задурно. Лихву управляли в цих важких переходових часах Галичини навіть і деякі українські священики та заможні селяни.

Так у новій соціально-економічній дійсності, що склалась і розвинулась після знесення панщини в 1848 році, виступають у Східній Галичині два антагоністичні з соціально-економічного погляду експлуататори: польська шляхта, як носій феодалних порядків і галицькі лихварі, як носії капіталізму. Об'єктом їх експлуатації являється український селянин, “що вийшов із панщинного ярма в 1848 році — убогий, темний, безрадний, із неупорядкованими ґрунтами, без кредиту й можливости фінансового розвитку”, — як писав Іван Франко.

Як відбилися нові умови цієї зміненої економічної дійсності в житті східньо-галицького суспільства, зокрема ж як вплинули вони на соціально-економічне становище українського селянства та які потягнули вони за собою наслідки, цим і подібним питанням присвятив Франко багато більших і менших статей, дрібних завваг і нотаток, міщених у часописах “Діло” (1883-1884), “Kurjer Lwowski”, “Przegląd Społeczny”, “Die Zeit” та інші.

Спробуємо переглянути важніші з них, розбиваючи їх на відповідні групи.

2. ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ГАЛИЧИНІ

Насамперед треба нам зазнайомитись зі стратегічним тереном двох протилежних собі східньо-галицьких соціальних груп: із варстатом праці й еко-

номіки панських “дворів” та селянських “хат”. Розуміється, що тут може говорити тільки статистика. Зі статистичними даними про земельну власність у Галичині виступив Франко вперше у своєму економічному рефераті, який виголосив Василь Нагірний на другому всенародному вічу у Львові в 1883 р.,³⁾ а вдруге докладніше у своїй статистично-економічній розвідці, саме, в першій її частині, яка була друкована по-польськи п. з. “Галицька земельна власність” (Числа і факти) “Пржегльонд сполечни”, 1887, том III, зшиток 1, ст. 21-35.⁴⁾ В нашому рефераті користуватимемось цією розвідкою.

Свої статистичні дані про земельну власність у Галичині попереджує Франко загальними історичними та незвичайно цінними заввагами про цю власність, які вводять нас у властиву тему.

Земельна власність, каже Франко, перейшла в останніх десятиліттях після 1848 року фатальну фазу розвитку. До цього року вона ґрунтувалася на широкій системі обмежень, що впливали з кріпацько-власницьких відносин та абсолютної форми державного правління. Вона ділилась на ґрунти домінікальні (панські), рустикальні (селянські) та вільні, що належали до загонової шляхти. Рустикальні землі

3) Надруковану в “Ділі” п. з.: Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім Народнім Вічу Русинів дня 17(29) червня 1883 для умотивовання першої резолюції о економічних справах краю. Діло, 1883, чч. 69 і 70.

4) Український переклад цієї розвідки зробив сам Франко та помістив у збірці своїх публіцистичних статей п. з. “В наймах у сусідів”, Львів 1914. Стор. 44-47.

творили про себе окрему категорію, по закону щодо своєї величини незмінну. Земля була тільки в уживанні підданих. Зверхність над нею виконував власник домінікальної землі. Однак він не міг ніяким правом ні одної п'яди рустикальної землі прилучити до своїх. Коли ж в роках 1817-19 і 1846-49 багато рустикальних парцель дідичі прилучили до своїх власних, домінікальних ґрунтів, то це були надужиття й винятки.

В ліберальній ері після 1848 року, земельна власність у Галичині перейшла до певної міри в стан пливкості. Під впливом з одного боку австрійських законів, спертих на римському праві, які признавали землю необмеженою власністю одиниць і їх право уживання і надуживання,⁵⁾ а з другого боку під впливом західньо-європейського капіталізму, що почав і до Галичини щораз сильніше вдиратися, земельна власність починає попадати у вир спекуляції, починає з одного боку дробитися, а з другого консолідуватися у великі лятифундії.

Цісарський патент з 17 квітня 1848 р., що віддав рустикальні землі на приватну власність селян, зрівняв усі дотеперішні землі в Галичині й ділив їх лише на дві економічні категорії: на велику й малу земельну власність.

Велика земельна власність під час перевороту в 1848 році встигла задержати для себе значні залишки панщинних привілеїв. А селянин ввійшов у ліберальну еру вправді власником свого ґрунту, але законно безпомічним і беззахисним.

Та ось зайшов економічний факт надзвичайної ваги. Австрійська конституція, надаючи громадянам

5) по-латинськи *jus utendi et abutendi*.

Австрії рівноправність, піднесла Жидів у Галичині до значення самостійного соціально-економічного суб'єкту. Всі постанови патрімоніального ладу з-перед 1848 р., що забороняли Жидам осідати по селах і позичати селянам гроші, що обмежували їх повну свободу рухів, що робили з них тільки попи-хачів польського шляхтича, впали. Жиди зразу набули право вільно набувати землю, займатись вільно торгівлею, промислом і, що найважливіше, кредитом. В 1868 році галицький сойм ухвалив закон про необмежене ділення ґрунтів та зніс примусову процентову стопу, чим санкціонував необмежену свободу лихви. З того часу український селянин починає масово позбуватись своєї землі, своєї “батьківщини”.

Між пацькими дворами і селянськими хатами все існував економічний антагонізм і боротьба. Проти українського селянина з'явився тепер новий економічний противник подекуди більший від першого: лихвар із своїм капіталом.

Однак на цьому не кінець. Конституційний і автономічний порядок із 1861 року оперся в Галичині головно на підвалині більшої земельної власности і надав їй окрім економічних іще значні політичні привілеї. Цей порядок санкціонував надалі адміністраційний розділ між більшою і меншою земельною власністю, між двірськими “обшарами” та сільськими “громадами”. Початок цього розділу кобениться ще в панщизняних відносинах. Наче для загострення цих відносин між дворами й хатами, уряд присилював двори справувати судівництво над селянами та всі нижчі адміністраційні й поліційні чинности аж до 1855 року. Аж тоді ці функції перенесено на новоутворені повітові уряди, а дворам пре-

дложено вибір, чи хочуть вони прилучитись до громад, чи волять лишитись окремо. Майже всі двори заявили, що не хочять приступати до зв'язку з громадами. Тому потворено з більших двірських посілостей окремі адміністраційні одиниці, що так само як і громади підпали безпосередньо повітовим властям.

На цьому поділі опер виданий цісарем краєвий статут із року 1861 організацію краєвої автономії, а закон з 2. IV. 1873 також виборчий порядок до державної ради у Відні та до краєвого сойму у Львові. Цю виборчу ординацію ілюструють найкраще такі цифри:

Один посол до державної ради з курії більших посілостей репрезентує інтереси 7.247 осіб, а один посол із курії селянських посілостей інтереси 207.941 осіб; один посол у краєвому соймі з двірських обшарів заступає інтереси 3.294 осіб, а один посол із групи сільських громад інтереси 75.870 осіб.

“Історія нашого автономічного життя”, каже Франко, “це боротьба упривілеєних із покривдженими”.

Після цих завваг Франко переходить до статистики. Ось цифри, що ілюструють основи галицького суспільства, що свідчать про життя і сили та інтереси обох суперників.

Увесь простір Галичини згідно з останнім катастральним поміром з року 1881 виносить 13,640.554 моргів. У них міститься 6,600.778 моргів орного поля, 3,521.978 моргів лісів, 1,248.317 моргів пасовиськ, 1,549.302 моргів лук, 193.138 моргів огородів, 53.361 моргів полонин, 34.706 моргів ставів і мочарів і на решті 447.944 моргів т. зв. неужитків, себто рік, болот, пустих пісків, доріг і т. і. Цей катастральний

помір не подає даних, які вказували б, яка частина цього простору припадає на більшу, а яка на меншу власність. Тим то Франко послугується старшими даними, що їх зібрали галицькі господарські товариства в Кракові й у Львові в 1875 році. Франко на цій підставі доходить до таких результатів: на більшу посілість припадає простір 5,773.009 моргів або усього простору Галичини 42.36%, а на меншу 7,855.992 моргів або 57.64%.

Із цих цифр Франко силкується дістати цифру кількості землі, що припадає на середню власність. У більшій власності є немало власників від 100 до 300 моргів, але і в меншій власності є немало власників від 50-100 моргів. На жаль, офіційна статистика не подає ніяких цифр про цю власність. За В. Навроцьким обраховує Франко загальне число середньої власності в Галичині в 1859 році (від 50 до 300 моргів) на 8.671, з чого 5.736 маєтків припадає на бувші ґрунти рустикальні, а 2.935 на бувшу домінікальну власність. Середню земельну власність в ліберальній ері, на думку Навроцького склали Жидиорендарі, а також вислужені панські офіціалісти, лісничі, ключники, економі і нарешті багаті селяни. До середньої власності треба зарахувати також парохів, що посідають так звані ерекціональні ґрунти від 20 до 200 моргів.

Переходячи до руху великої і малої земельної власності в Галичині, Франко подає на підставі урядової статистики такі цифри:

В році 1819 домінікальні ґрунти в Галичині належали до 8.448 власників, а в році 1859 ті самі землі, побільшені селянськими пустками, які загарбали вони після 1848 року, були в посіданні 7.435 власників від яких треба відділити 2.935 середніх власників. При

кінці 1876 року маємо вже тільки 2.086 власників великої посілості. Отож у цих 68 роках зменшення числа великих земельних власників ішло в пропорції як 100 до 46.36 до 24.69. Так “консолідувала ся” велика земельна власність.

Протилежний рух виявляє мала земельна власність. В 1819 році число посідачів рустикальних ґрунтів виносило 519.292. В 1859 році було дрібних земельних власників уже 793.000, від яких треба відчислити 1.542 середніх власників. А в 1883 році нараховує Франко за статистичними даними Рutowського число дрібних власників на 1,408,000. Таким чином в роках 1849-1859-1883 побільшення числа дрібних власників ішло в пропорції 100 : 154.14 : 275.34, а здрібнення малої власности в пропорції 100 : 66.78 : 37.

Ці загальні цифри кидають яскраве світло на розкладовий процес дрібної земельної власности в Галичині в перехідній добі від фєвдалізму до капіталізму.

Франко доходить до висновку: майже вся наша дрібна, себто селянська власність дійшла до рівня, який не можна інакше назвати як “станом повільного завмирання та банкрутства”.

В ряді головних чинників, що спричинили викинення певного числа шляхти з їх дідицтв, добачує Франко перш усього в довгах, які шляхта затягала, беручи участь у польських повстаннях (1846, 1848-1849, 1863). До руїни селянської власности причинилися головно процеси за сервітути, тяжкі тягарі індемнізації та пропінації і нарешті не вміру високі податки, в порівнанні з доходами селянської землі.

Цю картину стану земельної власности в Галичи-

ні треба ще доповнити іншими працями Франка.

В статті “Обдовження галицької земельної посілости”⁶⁾ Франко подає за даними директора центрального статистичного бюро у Відні, Д-ра Інама Штернега, цифри земельного обдовження. В 1883 році велика земельна посілость обдовжена була сумою около 252 мільйони гіпотечних довгів, а дрібна власність сумою около 28 мільйонів гіпотечних довгів і 32 мільйони приватних довгів, себто разом сумою 60 мільйонів.

Довги великої земельної посілости за обчисленням віденського статистика представляли в цьому 1883 році суму 84% усеї їх вартости, довги знову ж дрібної земельної власности представляли суму тільки 12% усеї вартости селянських ґрунтів.

Коли прийняти за Щепановським, що велика частина табулярних довгів великої земельної власности не представляє собою фактичних довгів, бо складаються на неї маєткові діли, недоплачені ціни, купна, фонди малолітніх, або інвестиції,⁷⁾ то все таки цифри стану обдовження великої земельної власности в Галичині були застрашаючі. Причину цього факту добачує Франко в розкішнім житті шляхти понад стан і в її марнотравстві.⁸⁾

Коли ж стан обдовження дрібної земельної посілости, в порівнянні зо станом обдовження великої земельної власности, представляється значно корисніше, то причини цього треба шукати, каже Франко,

6) Діло, 1883, чч. 48-49.

7) Stanisław Szczepanowski — “Nędza Galicyi w cyfrach”. Drugie wydanie. Lwów, 1888, 8°. St. 64.

8) Щепановські зачисляє до цих причин ще й лихе господарювання польської шляхти. Ледви 1% ве-

в нужденнім житті селян нижче свого стану. “Селянство недоїдає і голодує” — ось це причина того, що воно помимо всього держиться на поверхні життя.

Подані нами цифри, які ми подали вище про економічне становище польської шляхти в Галичині (вона майже виключно складає велику земельну власність) дають нам у великій мірі ключ до зрозуміння економічної політики цієї шляхти в часах Франка і пізніше.

3. ФРАНКО ПРО ЕКОНОМІЧНУ ПОЛІТИКУ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ

В бурхливих роках у Галичині, 1846-1848, австрійський уряд вигравав польське селянство й “Русинів” проти польської шляхти. Але ця шляхта була на ті часи й довго опісля єдиною політичною силою, свідомою своїх класових і національних інтересів. Не дивно, що дуже скоро австрійський уряд, що не любив по суті плебейського українського руху, знайшов із нею спільну мову, в результаті якої фактично в 1868 році віддав він у руки польської шляхти повну політичну владу в Галичині.

В серії статей із приводу нового становища польської шляхти в Галичині приходять Франко до цікавих висновків.⁹⁾ Свої уваги нав'язує Франко до

ликих власників доробляється, около 20% виходить на своє, а 80% затягає щороку нові довги. (Ст. 67). “Немає країни на всій земній кулі, де селянин гірше й нужденніше відживлявся б, як у Галичині”, каже Щепановскі. Бульба й капуста здебільшого “без омасти” — ось чим живе наш селянин. Ст. 25).

9) “Становище Поляків в Австрії”. Діло, 1884 чч. 1-5.

статті віденського централіста, поміщеної у мюнхенській “Allgemeine Zeitung” (1884, ч. 9), зверненої проти польської шляхти, а натомість у прихильному дусі для Українців. Франко тверезо оцінює це становище автора. “Із того, каже він, що віденський централіст по своєму симпатично згадує про нас перед Європою, нам немає чого дуже тішитись, ані на цій підставі надіятись, що, якби централісти знову прийшли до влади, то наші народні акції пішли би вгору: в політиці симпатії і антипатії грають далеко меншу роль, ніж інтереси. А політичні акції певного народу чи там певної партії тільки тоді йдуть вгору, коли за ними є сила”.

Про Поляків пише віденський централіст у своїй статті таке:

Ще недавно перед 1848 роком, притиснені рукою австрійської бюрократії, виростили нині Поляки до такої сили, яка запевнила їм упривілеєне становище в краю і цілій австрійській державі. Вже під час міністерства Белькреді-Авереперга знищено в Галичині корені німецької мови. Школи, суди й уряди стали польські. В 1868 році створено для Галичини подібне положення, яке одержала Хорватія при Угорщині. Поляки стали її панамі. Галицький краєвий сойм став *de facto* польський; “Коло Польське” (парляментарна організація Поляків у державній раді) стало польською політичною експозитурою супроти держави (Українці перед ерою Таффе мали в віденському парламенті 17 послів, тепер (1883) мають їх тільки трьох, супроти 60 польських послів); в Палаті Панів і делегаціях мають Поляки вирішальний голос.

Цю силу й значіння, до якого дійшли Поляки, себто польська шляхта в Австрії, приписує німецький

публіцист не без рації організації й політиці польської шляхти.

Вони знають світ, каже він, і шляхтичі зовсім не доктринери. Їх панська оглада не відштовхує нікого. Вони політики без скрупулів, що змінюють свої переконання від випадку до випадку. З цісарським двором стоять у тісних відносинах. Вони мають сильну організацію і вміють додержувати тайну слова, так важливу річ у політиці. Вони мали випробованих провідників, що їх ціла партія слухає сліпо. Але ж бо й ці провідники заслугоують на послух, своєю об'єктивністю, що доходить до самовідречення. Для Поляків австрійський парламента не є метою, а тільки засобом до неї. “Нехай усьхне моя рука, заки підпишу угоду з Австрією, некорисну для Поляків!” — ось слова одного з видних польських тогочасних провідників — Грохольського. “Під національним оглядом я першусього Поляк, що бажає з усього серця відбудови самостійної польської держави; але у Відні не можна вивіщувати цього перед усім світом, а треба дипломатично братися до діла” — ось слова, в яких визначний польський провідник і економіст, проф. Білінський, висловив загальне переконання “Кола Польського” про австрійський стан польської політичної рації.

Визнаючи ці уваги німецького публіциста загально цілком вірними, Франко відкриває одну з найважливіших причин зросту Поляків (польської шляхти) у політичну силу в Австрії, на яку не звернув німецький публіцист ніякої уваги. Це спостереження з соціологічного погляду особливо важливе й глибоке. Тому мусимо на цьому спинитися довше.

“Поляки, каже Франко, мусіли в самих собі мати хоч частину тої сили, що могла піднести їх так ви-

соко. Цею силою не була їх економіка. (Підкреслення наше). Це тим певніше, що більша посілість у Галичині під впливом капіталізму чим раз більше попадає у розклад і переходить у жидівські руки. Не менше важний факт гіпотечного об'єднання цієї власности, що більшає з кожним роком. Так само не можна шукати джерел становища польської шляхти в довір'ї українських і польських селян (мазурів) в Галичині до неї, що є їх природними противниками.

“На нашу думку, каже Франко, головне джерело впливів польської шляхти треба шукати в тім, що шляхта ця, почувши відрубність свого клясового інтересу, вмiла вже віддавна на кожному полі суспільного й політичного життя ходити коло своїх клясових інтересів, видаючи їх за загально народні інтереси. Проголосивши себе представниками всього народу, всіх суспільних верств у Галичині, вона віддавна й систематично збирала сама для себе те, що було сіяне для цілого народу. З наступленням конституційної ери, вона могла виступити з певними, так мовити, цеховими традиціями, з тісною становою організацією, яка серед загального розбиття, ослаблення і політичної незрілості інших суспільних верств, надала їй вирішальну перевагу. Клясові шляхетські інтереси під покришкою всенародніх інтересів — це боевий оклик галицької шляхти. В імені цього оклику вона працювала й працює. Клясова солідарність польської шляхти стала джерелом її нинішньої політичної могутности.

“Що до правно-політичних здобутків, що їх зробили Поляки (польська шляхта) в Галичині від часу упадку бюрократичної реакції Гаха, то слід при-

знати, що тут осягнуто майже все, чого могли Поляки домагатися і навіть осягнуто ще й більше, саме дякуючи клясовій організації галицької шляхти.

“На руку їм ішла страшна немічність та політична незрілість опозиційних елементів: русинів і взагалі всього селянства в Галичині”.

Якою ціною дійшла польська шляхта до свого упривілеєного правно-політичного становища в австрійській державі та галицьким краю?

Безумовно, відповідає на це питання Франко, своєю присягою на вірність і лояльність для Австрії та панівної в ній династії Габсбургів! Такий загальний погляд. А проте він тільки частинно правильний. Заяви й присяги в політиці мають тільки відносну вартість. Коли приходить т. зв. “слухний час”, перестають вони обов’язувати. Тим то польська шляхта в Галичині мусіла заплатити Відневі за признане їй упривілеєне правно-політичне становище в державі та краю ще далеко важнішою і реальною монетою як декларації. “Для свого політичного впливу”, каже Франко в цій статті, “польська шляхта безоглядно посвятила найжиттєвіші економічні інтереси всього краю [=в користь Відня]”.¹⁰⁾

І з цього погляду повела вона в Галичині всю свою економічну політику.

Користуючись своїм упривілеєним становищем у державі та в краю встигла вона використати його в своїх клясових і експлуаторських інтересах і цілях. Вона “зв’язалась у нашому краю в тісну клітку, що веде свою кастову політику, політику експлуаторську й дегенеруючу”.¹¹⁾

10) Там таки, ч. 4.

11) “Уваги над найновішим посольським справозданням графа Круковецького”. Діло, 1883, ч. 48.

В її руки, як політичної кліки та суспільної касті, попав галицький сойм, а разом із цим уся адміністрація й господарство краю. Вона стала всевладним паном у краю. Коли Галичина пішла би нормальним шляхом економічного розвитку, таким як наприклад західньо-австрійські краї, тоді галицькі дідичі, як представники фєвдалізу, повинні були б, за наростаючого капіталізму, відійти на другий плян та зробити місце в дальшому розвитку господарства Галичини капіталістичній буржуазії. Захопивши політичну владу в Галичині в свої руки, проводячи свою економічну політику в ній із становища своїх інтересів фєвдальної касті, вона затримала на цілі десятиліття економічний розвиток Галичини.

Економічна суперечність між панським “двором” і селянською “хатою” стала кардинальною точкою, головною віссю всеї її політики в карю¹²⁾ — каже Франко на іншому місці.

Економічною основою галицької політики, політики польської шляхти, є земля. Закріпити цю землю в своїх руках є метою усеї її економічної політики. Майже половина галицької землі зцентралізована в руках галицьких шляхтичів, які в Галичині є необмеженими панами та мають повну свободу своєї кастової політики. Такий основний зміст цінної Франкової статті у варшавському “Глос-і”.

Дійшло до того, каже він у цій же статті, що говорити, а тим більше писати в Галичині про дійсні відносини між галицькими “дворами” й “хатами” стало чимсь “неприйнятним, неделікатним і непарляментарним”. Сумний факт, пише він, що за останніх

12) “Dwory i chaty w Galicyi”, “Głos” (Warszawa), 1886, I, № 7.

10 років польська публіцистика не здобулась на ні одну статтю на цю тему. Єдиним винятком є стаття Ясенського п. з. “Нужда в Русі”, друкована в 1877 році в газеті “Gazeta Narodowa”, отже в органі східньо-галицької польської шляхти, що вийшла теж окремою відбиткою. Розуміється, стаття написана зі становища польського шляхтича. А про духа її може говорити, оцих кілька цитат:

“Відносини шляхти до селян залишились патріархальні. Майже ні один парубок на селі не може оженитися, ні одна дівка не видається без поради в дворі. Війт із двором у повній гармонії, вибори відбуваються за спільною нарадою. В корчмі сидить Жид.” “Господь Бог був у добрім гуморі, коли створював шляхтича”, каже приповідка. “Дійсно кілька десятих літ назад не було приманливішого становища від шляхетського. Тільки турецькі паші могли йти в перегони з польською шляхтою. Громада була ленним пашаликом, фінанси удержував і регулював Мошко, шляхетський стан був упривілеєний, все кланялось шляхтичеві, господарство було на голові економа. Значить, буквально нічого не було й бажати.... Перед 25-ти роками галицький шляхтич стояв на вершці своєї потуги. Цвило тоді в Русі ярмаркове життя, якого альфою і омегою була розпуста, газардна гра та пиятика”. “Сьогодні на перший погляд становище шляхтича виглядає як губернаторське. В дійсності воно хилиться до упадку”. В очах Ясенського “селянин це злочинець, злодій і лінюх”. Але “для двора він наспокійніший”. За проступки рекомендує автор супроти нього “буки й арешт”.

Такі слова писались у східньо-галицькім органі польської шляхти в 1877 році.

Характерно, що польська шляхта повела свою

економічну політику в Галичині у рівній мірі під принадами як і брехливими гаслами “*pracy organicznej*” і “*dobrobytu krajowego*”. В цілому ряді дрібних статей і заміток, поміщених у “Ділі”, а відтак у “*Kurjer-i Lwowski-m*” піддає Франко цю політику й загалом господарку польської шляхти в Галичині безпощадній і нищивній критиці. Франко розкриває дійсний зміст і ціль господарської політики польської, веденої під гаслами “*organicznej pracy*” і “*dobrobytu krajowego*”. “Значить”, доходить він до висновку, “*dobrobyt krajowy*” піднесеться тільки таким способом, коли [=український] селянин сплатить шляхетські довги”.^{13 і 14)}

А ці довги росли з кожним роком щораз більше з тої простої причини, що польська шляхта в Галичині жила понад стан, а до того вела лихо своє господарство. Таким способом являється вона супроти українського селянина вирафінованим і безжалісним експлуататором з одного боку, а жебраком, в економічному змислі слова, супроти Відня.

Сконстатував це у своєму часі Щепановський, автор знаменитої публікації п. з. “*Nędza Galicyi w sufgach*”, якій Франко присвятив на сторінках “*Кур’єра Львовського*” ряд статей. Подаючи цифри і факти про економічну політику польської шляхти в Галичині, малюючи сумний економічний стан, до якого дійшла вона в наслідок цієї політики, Щепановський пише:

“Це не тільки народ, але увесь край сходить на жебри. Не праця і ошадність, як у здорових суспільствах, але жебранина є найвизначнішим економічним явищем у Галичині. Інтелігенція жебрає о посади

^{13 і 14)} “Дальші прояви “*Pracy organicznej*” (“Діло”, 1883, ч. 126).

при урядах, шляхта й середній стан жебрають о кредит у банках, увесь край жебрає у Відні. Тільки найчисленніша кляса населення, селянство, не має вже в кого жебрати.¹⁵⁾

Експонентом і речником економічної політики польської шляхти при австрійському уряді був в рр. 1880-1891 професор політичної економії на краківському університеті Юліян Дунаєвський, який у цих роках провадив ресорт міністерства фінансів. Фінансову політику, особливо ж її наслідки для Галичини, цього “галицького Кольберта”, як його глумливо назвав Франко, піддає він гострій критиці.¹⁶⁾ Політику його характеризує він як “швіндлярську”. Його численні фінансові експерименти, каже Франко, як напр. будова галицької трансверзальної залізниці, кінчались скандалом. Кожний із його проєктів кінчався щораз більшим обтяженням продукуючих верств суспільства. Вершком його фіскалізму були нафтові закони, які формально нищили нафтову й спиртну продукцію. Біржа, рухомий капітал, спекуляція, лотерія, пресовий стемпель, правні й спадкові належності, дорожнеча соли і т. д. були в економічно-фінансовій системі Дунаєвського непорушні. Джерела державного доходу спадали всім тягарем на працюючі верстви а головно на селянство. Впарі з його фіскалізмом ішло нечуване скупарство в скарбовій адміністрації. Він теж започаткував в Австрії так звану еру корупції, зокрема пресової.

Така в загальних рисах була економічна політи-

15) Stanislaw Szczepanowski: “Nędza Galicyi w cyfrach”. Drugie wydanie. Lwów, 1888, st. 49.

16) “Економічна підвалина” (“Дѣло”, 1883, ч. 112) і “Kurjer Lwowski”, 1891, № 36.

ка польської шляхти в Галичині, яку ми спробували з'ясувати на підставі статей Франка.

Під тягарем цієї політики довелось українському народові в Галичині тільки “животіти”, якщо вжиємо вислову Франка, та жити тільки “конституційними окружинами”. В одній із дрібних його статей, поміщеній в “Ділі” насувається Франкові прекрасне, але й пресумне порівняння цього “животіння” українського народу в “вічно мрячній і слотливій атмосфері” галицького автономічного режиму з легендарною робітницею з давних часів.

“З давних, патріархальних часів — каже Франко — лишився спомин про тую робітницю, що виходила на поле збирати колоски, що лишилися за жінцями і тим годувала себе і свою матір. Доля нашого народу точнісінько подібна до долі тої бідної дівчини, що мусить годуватися тими округинками, що спадають з багатой трапези наших сильних сусідів. Округинки конституційних прав, округини парламентарних репрезентацій, шкіл, церковної автономії — ось, що ставить увесь наш набуток. І коли через усильну працю, посвячення й самовідречення наших патріотів із тих округин, із тих полишених на ниві колосків, у нас хоч раз у рік покажеться мірка ячменю, то це чейже не заслуга тих, що ті колоски залишили, забираючи для себе снопи і копи, але добуток нашої власної праці. Не слід би, значиться, тим добродіям тикати нам у вічі тою невеликою лептою, тим малесеньким скарбом народного самопізнання й поступу, який маємо і який надусе мусимо дорожити. Ви, добродіі, — звертається Франко на адресу польської шляхти, — до того скарбу не доложили нам нічого-сінько. Але дуже швидко позабували про ті безчисленні перешкоди, що ми їх стрічали від вас на нашім

власнім полі, збираючи мізерні колоски по тих снопах і копах, які ви на свій рахунок забрали.¹⁷⁾

По 15-ти роках із того часу довелося Франкові писати такі слова:

“Треба було пройти довгу та тяжку школу втрат, пустих сварів та недбалости, треба було аж через гіркі помилки доходити до розуму, сягати глибше в народ і фундувати будинок народного життя не на піску урядової ані панської ласки, а на скелі власного, свідомого, освіченого та зорганізованого народу”.¹⁸⁾

4. ЛИХВАРСЬКИЙ КАПІТАЛ У ГАЛИЧИНІ

Нам уже доводилось згадувати про жажливі спустошення в господарському житті Галичини близько торговельного капіталу, так званого лихварського капіталу. В 1870 і 1880 роках перейшов він через східню Галичину наче чума, полишаючи за собою цілі економічні цвинтарища. Лихві, лихварським банкам у східній Галичині та наслідкам їх “діяльності” присвятив Франко цілий ряд статей,¹⁾ на підставі

17) “Дрібнички краєві”. Дїло, 1883, ч. 135.

18) “Панщина, та її скасування в 1848 р. в Галичині”. Написав д-р Іван Франко. Друге, поправлене видання. У Львові, 1913. Ст. 247-8.

1) Згадаємо про важніші: “Лихва” (“Курієр Львовскі” в 1893, чч. 59-62), “Банк Краєвий” (Діло, 1883, чч. 59-62), “Банк Краєвий і сторонництво ліберальне”, (“Діло”, ч. 129), “Дальші прояви органічної праці” (“Діло”, ч. 126), “Реорганізація банку краєвого” (“Діло”, чч. 131-22), “Банк рустикальний” (“Діло”, чч. 6-9, 23-4, 27, 29, 32, 33), “Сумна історія” (“Край”, ч. 16), “Ліцитації селянських і маломіщанських господарств в рр. 1873-1883” (“Діло”, 1884, чч. 39-40).

яких спробуємо змалювати картину походу лихварського капіталу в східній Галичині через українські села й містечка.

Лихва, в її різних формах, каже Франко, кидається наче гриб на всі прояви економічного життя, скрізь із однаково руйницькими наслідками. Лихварські практики підгризають грошевий кредит, товарову торгівлю, годівлю худоби та збіжєву господарку. “Справа лихви висувається у нас із кожним роком наперед наче гнійна рана на всій економічній циркуляції, а зокрема як гребля в розвитку хліборобства” завважує, реферуючи книжку одного економіста про лихву на сторінках газети “Курієр Львовські”,²⁾ Франко.

Галичина, це клясична країна лихви. Що лихва так у ній розпаношилась, причинився до цього сам австрійський уряд, що в 1863 році (14 червня) видав закон про свободу процентової стопи, значить про свободу лихви і рівночасно (27 червня) окремим законом заборонив ділити селянські ґрунти.

Наслідки цих законів показалися для селянства в Галичині просто вбивчі. В роках 1863-1878 пішли безприкладні селянські ліцитації, про які згадуємо далі.

Галицький селянин затягав у цих часах здебільшого дрібні й короткотермінові позички і то головню на консумційні цілі. Переднівок, елементарні нещастя, неврожаї, весілля, хрестини, похорони, процеси й спадкові пертрактації, вкінці державні і краєві та громадські податки — ось головні потреби, що гнали селянина в кігті лихварів. Лихварями були зде-

2) Dr. Leopold Caro “Der Wucher”, eine sozialpolitische Studie”. Leipzig, 1893.

більшого всякі крамарі й гандлярі. Рідко коли займались лихвою багатші селяни. Особливу форму лихви управляли шляхетські двори. Двірська лихва, так зв. “порції” (грошеві позички на відробок) була найгіршою лихвою, яку селяни називали просто “ливою панщиною”.

Така була приватна лихва, що її практика була просто страхітливою.

Щоби, про око, видерти селянина з кігтів приватних лихварів, постали в тому часі численні банки. Майже всі вони мали лихварський характер. Користь із них для селян була ілюзійна. Лихварські банки не брали вправді від позички більших відсотків як 24%, але, як це звичайно бувало, селянин, щоби заплатити вже першу рату позички в банку, ішов назад до свого старого приватного лихваря. Це був лябіринт без виходу, закляте коло злиднів і визиску.

З приводу уділювання селянам цього лихварського грошового кредиту Франко висловлює таку характеристичну увагу: “Для наших селян усякий грошевий кредит щонайменше небезпечний, а дуже часто може статись просто вбивчим. Відомо, що наші селяни ведуть так зване натуральне господарство, а всякий кредит є для них наче гостем із іншого світу, зо світу грошового господарства. Перескочити з натурального господарства до грошового без зломання карку, для нашого сільського господаря майже неможливо. Тим то грошовий кредит для селян, як і податки в грошах, є лихом, хоча при капіталістичному устрою конечним.”³⁾

Франко піддає думку оснування в тому часі “на-

3) “Реорганізація банку краєвого”, Діло, 1883, ч. 131.

туральних кредитових товариств” на зразок елеваторів в Америці.

Закон проти лихви з року 1877 виказував великі недостачі. Він був мертвою буквою, бо знайшлися многі засоби, при допомозі яких лихварі вміли закон обійти. На Гуцульщині й на Підгір’ї особливо лихварі мали секретні заставні, неконцесіоновані установи, в яких окрім заставу (худоба, збіжжя, чоботи, кожух, коралі, полотна, прядиво, серпи, коси, і т. п.) брали тижнево від ринського 1-2%. Це була страшна лихва, бо найменше 350% у рік. В разі незаплатення довгу і відсотків застав пропадав. А коли довжник знову хотів його набути від лихваря, мусів платити значно вищу ціну, як ту, за яку він був заставлений у лихваря.

Так поруч приватної лихви розпаношилась у Галичині, а особливо в східній її українській частині, банкова лихва. Лихварські банки, що часто називались “рільничими” і давали селянам “легкий кредит”, стали епідемією у Галичині. Та ще більшою епідемією стали дефравдації в них. Банкові лицарі, обловившись громадським грошем, звивали свої підприємства. В добавок треба підкреслити, що суди лагідно карали лихву та майже толерували її. Історія цих банків, каже Франко, це “одна мартирологія українського селянства”.

Про три тільки більші лихварські банки в Галичині згадуємо на цьому місці, бо вони в своєму часі набрали великого розголосу.

Перший із них оснований в жовтні 1883 р. під назвою “Банк Краєвий Королівства Галичини й Володимирії з великим князівством Краківським”. Його статутіві завдання не були лихварські. Він мав служити, як первісно плянувалося, інтересам селянства, ін-

тересам піднесення хліборобства. Однак скоро виявилось, що користь його для селян була дуже мала. Він давав позики на гіпотечку. Але з цих позик користали здебільшого великі земельні власники. Щоб селянин міг дістати в цьому банку позику, мусів робити заходи о неї через льокальні фінансові установи, громадські чи повітові. Розуміється, що при цьому треба було платити більші відсотки, ніж платили їх великі земельні власники, що позичали в банку безпосередньо. Банк видавав також облігації і займався фінансовими операціями. Він служив польським інтересам і польським цілям і з цим він зовсім не крився. Він почав вкінці льокувати цінні папери польської шляхти, за які гарантував край, себто забезпечував їх від повного упадку. Значить, “добробут краєвий” міг тільки таким способом підвестись, коли шляхетські довги сплачували селяни. Не дивно, що Франко закликавав наших селян, іти за прикладом Ірляндії і закладати громадські й повітові каси, що служили б інтересам селянства. Він апелював до священників, щоби йшли на поміч селянству та брали на себе організацію і ведення цих кас.

Так зв. “Рустикальний Банк” основано в 1868 році. Оснували його Українці під проводом митрополита Литвиновича і судді та посла Юліяна Лаврівського під фірмою “Цісарсько-королівське упривілене селянсько-кредитове заведення”. По короткому часі перейшов він у польські руки та став інституцією, на чолі якої стояли такі польські фінансові провідники: Князь Яблоновскі, барон Ромашкан, Д-р Збишевський. “*Spiritus movens*” усіх махінацій цього банку був Д-р Фрід. Всі вони, за винятком д-ра Збишевського, фігурували як основники банку. В 1883 році він збанкрутував. Його розв’язано, а за

причину розв'язання подано “переступлення статутів”. Для ліквідації банку вибрано “Громадський Комітет”, зложений із різного роду спекулянтів-банковців з кн. Ад. Сапігою на чолі. Цей комітет узяв в свою опіку вірителів банку, яких головними довжниками були селяни. Після балансу банку з 1882 року він уділив гіпотечних позичок на суму 6,646,057 зр., а число довжників виносило 47.000, головню українських селян.

Банк здобув собі сумну славу “інституції для обдирання селянської шкіри” і був головним представником банкової лихви в Галичині. 15-літню його діяльність можна порівняти, каже Франко, зі знищеннями, які робили в XVI-XVII віках татарські орди, з тою тільки різницею, що люди били тоді на сполох у дзвони, палили смоляні віхи, й крились перед ворогом по багнах і лісах. А тепер ворог шириє знищення цілком легально при допомозі нотаріяльно і судово легалізованих документів. Банк обтяжив гіпотеками около 600.000 моргів селянського ґрунту, у вартості 27 мільйонів зр. Що-двадцятий селянин у Галичині був у ньому задовжений. 30% усіх публічних ліцитацій було його ділом. Найбільше потерпіла при цьому Східня Галичина, себто українські селяни.

До лихварських банків слід зачислити ще москвофільський священничий банк, так зв. “Крилошанський Банк” або “Общество Рольничо-Кредитное для Галичини і Буковини у Львові”. В 1883 році він теж збанкрутував. Знищили його дефравдації директорів, які розтратили не тільки селянський гріш, але й зложені в ньому фонди вдів і сиріт. А що банк спирався на обмеженій поруці членів, тому велику шкоду понесло через його крах багато селян-довжників.

Щоби перевести санацію банку, москвофільські діячі вдалися були за допомогою до Росії і одержали від російських урядових кол на неї 2 мільйони рублів. Однак і ця допомога не врятувала банку від банкруцтва. Картину знищення селянства вище згаданими лихварськими банками треба доповнити ще кількома цифрами про ліcitaції селянських і маломіщанських господарств, що їх подає Франко за Д-ром Пілятом. І так у 1873-1883 роках переведено судово в Галичині 23.273 ліcitaцій на довжну суму 6,632,848 зр. Зліцитовано ґрунти вартости 21,438,638 зр. На вірителів складалися: 1) державний скарб і фонди, якими він завідував (сиротинський, убогих і інші), 2) щадничі каси й задаткові товариства, 3) банки і приватні вірителі. Державний скарб перевів за цих 11 років 434 ліcitaцій, себто 2% загального числа. Щадниці перевели 59 ліcitaцій, а задаткові товариства 467. Чотири банки, а саме рустикальний, гіпотечний (краєвий), заклад кредитовий земський у Кракові і Общество Рільничо-Кредитное — перевели разом 8,257 ліcitaцій, із чого майже 80% припадає на рустикальний абнк (6.572).

Приватні вірителі в згаданих 11 роках перевели 60% всіх ліcitaцій.

5. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛ

І ПРОМИСЛОВЕ РОБІТНИЦТВО В ГАЛИЧИНІ

Не зважаючи на всі перешкоди, які ставили розвиткові промислу в Галичині віденський уряд і польська шляхта, все ж таки не було їм під силу здержати цілком похід капіталізму, в цій наскрізь відсталій країні, а разом із цим і повільний розвиток промислу в ній. В нетри початків капіталізму в Галичині, а разом із цим у жажливі відносини життя, праці і за-

робітків в 1870 рр. уводить нас статистична студія Франка п. з. "Промислові робітники в східній Галичині і їх плата в 1870 р.", поміщена у "Сьвіті" (1881, ч. 1, ст. 17-19). Коли не рахувати єдиний галицький промисл, про який дбала польська шляхта, горілчаний, то можна сказати, що тільки нафтовий і рафінерійний промисл в Бориславі і Дрогобичі став уже в 1870 рр. буйно розвиватися. На цей час припадають початки його розвитку. З інших галузей галицького промислу треба занотувати ще деревний і цегольний. А позатим галицька промисловість мала ремісничий характер.

На підставі довірочно одержаних публікацій торговельно-промислових палат у Львові, Кракові і Бродях призначених тільки для австрійського міністерства торгівлі, подає Франко в своїй статті статистичні дані про число робітників зайнятих у тогочасному галицькому промислі.

Розуміється, що цифри, що їх подає Франко, не є повні, а приблизні, бо, звичайно, фабрики подавали замале число робітників, а деякі промислові заводи зовсім не подавали числа своїх робітників.

Нас можуть головню цікавити тільки цифри й дані про промислових робітників у східній Галичині, собто ті, як подає Франко за звідомленням торговельно-промислової палати у Львові.¹⁾

Всіх промислових робітників в окрузі Львівської Торговельно-Промислової Палати в році 1870 звідомлення нараховує 67.730, а то 46.539 дорослих мужчин, 9.235 жінок і 14.836 дітей нижче 11 літ. Франко вважає це число наполовину занизьке.

1) Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg...

Щодо величини платні звітлення ділять цих робітників на три групи. В першій (0.65%) заробляють пересічно по 2 ринські 26 кр. денної. До неї належать писарі, машиністи, надзирателі. В другій (10.94%) заробляють по 1 р. 28 кр. До неї належать постійні робітники, "певняки". Нарешті в третій, найчисленнішій (88.42%) заробляють по 50 кр. денно на особу. До цієї групи належать поденні заробітчани, жінки й діти, здебільшого Українці.

Робочий день у галицькому промислі не всюди однаковий. Звичайно триває від 12 годин, а в гуральнях 15-21. Франко згадує про надзвичайний ви́зиск челяді (особливо термінаторів) по ремеслах.

Зокрема займається він групою робітників, що одержують плату 50, або 30 і менше кр. і доходить до висновку, що з цієї платні вони ніяк не можуть вижити. Жахливий стан положення цієї групи східно-галицького робітництва збільшує ще факт, про який згадує саме звітлення згаданої палати, а саме, що умовлена плата майже ніколи не доходить до рук робітника. Писарі, машиністи, касири, а то й самі підприємці та майстри стараються всякими можливими способами урвати робітникові на кожному кроці хоч цента-два з його нужденного заробітку. "І так у Бориславі, каже Франко, від кожного денного заробітку (30-50 кр. кожний робітник мусить давати касирові 2 кр. "касирино́го". Крім цього панує тут і в околицях Дрогобича інший звичай. Підприємець або касир має в фабриці або коло фабрики свій склад хліба, горілки і т. д. І робітники мусять купувати там усе, чого їм треба, даючи за лихий товар більшу від звичайної ціну. Те саме і з помешканнями. Замісцеві робітники сплять у поганих, нечистих і нездорових фабриках, шопах, по кількадесять в од-

ній і, розуміється, також не задармо. А подекуди робітники одержують від касира за свою працю не гроші, а квиток на них, який можуть реалізувати тільки в купця, що в свою чергу здирає з робітника ще 5-10% надбавки за товар.

Експлуатаційна роля промислового капіталу в початках його розвитку може ніде в Європі не була така жахлива й гидотна як саме в східній Галичині.

6. ПАРОХИ ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ГАЛИЧИНІ

Збірники-журнали “Дзвін”, “Молот” і “Громадський Друг”, що їх редагували Павлик і Франко приносили чимало дописів про господарські взаємини парохів і парафіян по селах. Природна річ, що ці дописи мусіли зацікавувати Франка — як економіста. В лютому 1883 року вислав він Драгоманову для женецького “Вольного Слова” статтю про парохів і економічне положення українського народу в Галичині, яка не появилася своєчасно друком. Вона збереглася між рукописами Франка в Національному Музею у Львові і вперше опублікував її М. Возняк.*)

На підставі даних і цифр, взятих із Епархіяльних шематизмів, виданих в роках 1879 і 1880, на жаль, тільки з одної перемиської епархії (за браком інших) автор дає цікаву загальну картину економічного становища духовенства цієї епархії. Цю картину попередує він кількома даними про історію парафіяльних дотацій у Галичині.

*) Михайло Возняк “До публіцистичної діяльності Ів. Франка в рр. 1879-1883”. У збірці “За сто літ”. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і почат. XX ст. Книга IV. ст. 251-256. Видання ВУАН у Києві.

За польських часів, каже Франко, уряд не мішався до дотацій нашого духовенства. Парафії удержувалися почасти із добровільних датків і приносів селян, а почасти з надань (донацій) панів. Ці донації (в ґрунтах, натураліях, грошах або й панщизняній роботі) були не раз досить великі. Особливо манастирі мали звичайно свої села й багато підданих, що відробляли їм панщину. Проте, і сільські парафії мали часто великі ґрунти й багато повинностей із громади. На них складались так зв. “канонії”, себто датки з кожної хати певної кількості яець, прядива, хлібів, конопляного сім'я і т. д., далі “скіпщина” або “мешне” і “проскурне”, себто датки в хлібі чи то зерном, чи в снопах. Цісар Йосиф II скасував манастирі, які не утримували шкіл або лікарень, а всі їх добра передав державному скарбові. Він поклав з того майна підвалину для оснування так званого “релігійного фонду”. За Франца I. уряд став власником всіх духовних донацій. Зроблено це так: Обчислено та повписувано в інвентарі прибутки із тих усіх парафіяльних ґрунтів і повинностей, а незалежно від цього означено після величини кожної парафії величину “конгруї” її пароха. Коли дохід із ґрунтів і повинностей був менший від тої згори визначеної конгруї, уряд зобов'язувався доплачувати йому суму, що не доставала, грішми. Коли ж дохід був більший, парох мусів сплачувати надвишку урядові. Таким способом урегульовано конгруу. Однак, щоб утворити “релігійний фонд”, на це не вистачали ті “немногі надплати”, на це треба було загарбати велику частину духовних донацій для державного скарбу, що зроблено в початках XIX століття.

Коли в 1848 році скасовано панщину, всякі натуральні повинності селян супроти парохів не щезли.

Тільки подекуди, де селяни самі цього домагалися, повинності ці викуплено, нарівні з панськими повинностями і сервітутами. Але в многих селах збереглися ці повинності. Деяка форма панщини в традиційній формі удержувалася ще до 1880 років. На доказ цього Франко наводить факти:

До території перемиської єпархії є 1417 сіл, з яких тільки в двох третинах живуть українські люди. В них живе 867.000 душ українського населення. На одну парафію випадає пересічно 1237 душ. Дотація цих парафій така:

В 691 парафіях, у яких виказані ґрунти, знаходиться в посіданні парохів:

Орного поля	37,486	морґів
Лук	9,647	”
Пасовиськ	5,784	”
Лісів	951	”
Городів	151	”
Разом усього ґрунту	— 54,022	морґи

Пересічне господарство пароха виносить 79 морґів. 3,633 сіл виказало в наших шематизмах грошеві податки до конґруи, яких сума виносить 86,670 гульдєнів, то є пересічно 132 гульд. 18 кр. на одну парафію.

Зате з 44 сіл платять парохы 1,709 гульд. 19 кр. надвишки до податкової каси, то є кожний із цих надмірно дотованих парохів платить пересічно 38 гульд. 85 кр. надвишки.

Далі шематизмы виказують 101 сіл, у яких парохы побирають данины від селян снопами, зерном і хлібом. А саме: 508½ кірців жита, 153 кірців ячменю, 801½ кірців вівса зерном, 894 копи жита і 546½ кіп вівса снопами. Крім того з цих сіл подано 6¼ кірців конопляного сім'я. Далі з 12 сіл подано 993 хлібів

печених, з 7 сіл 2169 яець, з одного села 22 каплуни, а з 8 сіл 82 робочі дні. Франко наводить назви тих сіл, у яких до 1878 року ще відроблялася роботизна.

Сума поданих данин натурою для парохів далеко не повна, каже Франко. Лише деякі парохі, списуючи дотацію своєї парафії, вважали потрібним занотувати й ті данини. Цікаво, що ні один парох не занотував доходу з “каноній”, що відбуваються по всіх селах 2-3 рази до року. Обходячи від хати до хати, парох збирає повісма, яйця, а декуди й гроші. Так само не всі парохі вважали потрібним подати свійому єпископові навіть ті доходи “за треби”, які були попризначувані в давних інвентарях. Доходи ті, подані в 310 селах, дають суму 10.742 гульденів 2 кр. або пересічно на одно село 34 г. 65 кр. Кожний, хто знав відносини на галицькому селі, знав, що ця сума не чинила і десятої часті дійсних доходів з цієї рубрики, бо, наприклад, за один похорон часто побирали 30-50 гульденів, за шлюб 10-15 г., за Службу Божу 1 г., за акафіст 50 кр. і т. д.

Спробуємо тепер, каже Франко, на підставі цих даних зробити собі цифровий образ того, що кожний парох пересічно в однім році різними титулами збирав з громади. Передусім він уживає 79 моргів ґрунту. Далі громада, з невеликим причинком діди́ча або державного скарбу повинна пересічно що 20 літ будувати і що 5 літ направляти мешкальні й господарські будинки пароха. Візьмім найнижчий кошт нового будинку — 1200 гульденів. З цієї суми випаде на діди́ча 200 г., а 1000 г. на громаду. Візьмім далі пересічно кошти направи 250 г., з котрих оп'ять 200 впаде на громаду. Крім цього громада мусить так само обгороджувати парафіяльну посілість — знову 200 г., з яких 180 г. впаде на громаду. Все це разом

чинить річний видаток 125 гульденів або, числячи пересічно 5 душ на родину і 247 родин на громаду, одержимо на саму конкуренцію парохіяльну річного видатку з кожної родини 50 кр. За цим слідує обрядові прибутки. “Канонії” виглядали так: в Пилипів піст від одної хати повісмо, у великий піст 6 яєць, від сповіди 1 кр., від освячення паски 4 кр. Почисливши решту датків кожної родини за хрестини, похорони, Служби Божі, поминки, сорокоусти, акафісти, освячення поля, парастаси і інше, на пересічних 4 гульдени, одержимо більш-менш образ селянських видатків для своєї парафії в такій таблиці:

Видатки	1 родина	1 громада	Вся епархія	
	гульд. кр.	гульд. кр.	гульд.	кр.
Датки періодичні	— 35	86 45	61.293	5
На будинки пароха	— 50	123 50	87.561	50
Датки надзвичайні	4 —	988 —	700.492	—
Разом	4 85	1197 95	849.346	55

Коли ґрунтовий податок з пересічного селянського господарства виносив 4-6 гульденів, а додатки краєві і громадські 120-150% цієї суми, то видатки селянина на парафію виносили 80 - 120% державного податку. Слід завважити, що начислені тут тільки прямі оплати громади, що крім тих 1197 гульд. 95 кр. кожний парох побирав пересічно ще 132 гульдени з державної каси; далі побирав 15-20 сьєгів дров; велика частина парохів уживали громадського пасовиська, мали вільне мливо в поміщицьких або громадських млинах; деякі побирали частинні доходи з тартаків. І слід додати при цій нагоді, що в перемиській епархії було в 1880 році пересічно 81% населення неграмотних.

7. ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

“Злидні сполошили кілька тисяч екземплярів цього людського гатунку [=українських селян — В. Л.] з їхніх старих гнізд. Вони похапцем зібрались і втікали, обтяжені всею мізерією своєї екзистенції, в цивілізований світ. Примітивні в своїх життєвих привичках і бруді, безпомічні наче діти, без найменшого поняття про справи цивілізованих інституцій та товариських форм, противні у своєму рабському пов'язанні перед кожним чужим і серцероздираючі в своєму отупінні та резигнації — так ішли ці люди купами, биті страхом за покинену ними землю батьків, заманені непевними чутками й казками про благословенне селянське царство, що його мав оснувати за далеким морем при підмозі галицьких селян князь Рудольф, у якого смерть вони аж ніяк не могли повірити. Так ішли вони купами. По дорозі задержували їх поліцаї і завертали назад. Безсовісні агенти обдирали їх із їх останнього гроша і нарешті безсердечно продавали їх як рабів плантаторам із Мінас-Гераес або Санта Катаріна в Бразилії”.¹⁾

Такими словами малює Франко втечу українського селянина в світ за очі, з пекла економічних злиднів під режимом і господаркою польської шляхти в східній Галичині.

Справі еміграції українського селянства, одній із найбільших суспільно-економічних болячок нашого села в 1880 і 1890 роках та одному з супровідних явищ розвитку капіталізму в хліборобстві в східній Галичині, присвятив Франко цілий ряд статей, здебільшого газетних, у польській і німецькій пресі.²⁾

1) Iwan Franko, “Der galizische Bauer”. Die Zeit (Wien), 1897, Nr. 151.

Франко не вдається в цих статтях у теоретичне освітлення цього суспільно-економічного явища, а малює його причини, розміри, штучну агітацію, відношення до нього польської шляхти й австрійського уряду, що стояв під її впливом, та нарешті подає засоби регуляції еміграції.

Спробуємо на підставі цих Франкових статей дати короткий нарис еміграційної справи.

Галичина це країна хліборобська й до того перенаселена. Це значить, що в ній населення, яке при данім стані господарської культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення. Для кого, каже Франко, ці елементарні факти не є тайною, той не може також дивуватися тій еміграції селян із Галичини; він мусить уважати її зовсім природним, доконечним і неминучим явищем.

Еміграція селян із Галичини це нова річ. Вона невідлучна товаришка зубожіння і пролетаризації галицького селянства, якій знесення панщини в 1848 році широко відчинило ворота. Вже в 1852 році польський історик Валеріян Колінка обчислив недобір збіжжя, якого не ставало на виживлення сільського населення, на 230.000 сотнарів. В часі 1847, 1849, 1855, 1865, 1876, 1889 років випадав голод чи то для

2) Відмітимо важніші: Курієр Львовскі, 1892 р., ч.ч. 239, 240, 243, 246-248, 293-296; 1895 рік — 329, 29, 316, 340, 344; 1896 рік — 159, 359, 360, 55, 107, 100; 1897 рік — 20; "Пшегльонд Сполечни", 1887 р. том III, ст. 269-275. "Die Auswanderung der galizischen Bauern" ("Arbeiter-Zeitung" 1892, Nr. 43), "Das babylonische Thurmbau in Galizien in Sachen der Bauernauswanderung dauert fort" (ib. Nr. 46), "Die Auswanderungssagenten in Galizien" (Die Zeit, 1896, Nr. 115).

цілої Галичини, чи тільки для деяких її повітів. До того ж новочасний капіталізм, впливам якого почала щораз більше підпадати й Галичина, не залишився тут без своїх наслідків. Число дрібних посідачів землі, яке в 1848 році виносило около 500.000, дійшло в 1875 році на близько 800.000. Від 1867 до 1885 року відпродано около 35.000 селянських господарств способом ліцитації на покриття незаплачених довгів або податків. Це значить, що цим способом зіпхнено не менш 100.000 населення в ряди пролетаріату. В 1875 році обчислено селянський пролетаріат на більш ніж пів мільйона голов. З другого боку наслідки капіталізму у великій земельній власності стали проявлятися у цілком відворотнім напрямку. Коли дрібна земельна власність чимраз більше дробиться, то велика земельна власність росте та скупчується в руках чимраз меншого числа власників, які провадять господарство більш або менш капіталістичним способом при допомозі машин у зв'язку з деякими галузями промислу (гуральнями, сироварнями, молочарнями і т. п.). Коли в Галичині в 1848 році було ще коло 5.000 більших ґрунтових посілостей, то в р. 1859 числилося їх вже лише 4.500, а в р. 1876 ледве 2.000. Коли велика земельна посілість у 1848 році виносила пересічно не більше 500 моргів, то в 1887 році вона виносила пересічно 2.400 моргів. На жаль, ті поступи під впливом капіталізму були односторонні. Розвиток міст, міського промислу та фабрик не йшов рівним кроком із розвитком земельної посілости. Ми одержали, каже Франко, численний пролетаріат, але без потрібних для нього джерел прожитку, без фабрик, де він міг би знайти собі заробіток. Нарешті заробіток селянина на панських ланах не перевищав 20-25 крейцарів денно (рівновартість 4 до 5 центів). А до

того панський двір, спроваджуючи хліборобські машини, став редукувати й ще більше обнижувати заробітну плату селян. Чи ж дивно, що при таких обставинах, що сільське населення в Галичині, головню українське, почало масово емігрувати до південної Угорщини, до північної Америки, до Бразилії, до Бессарабії, до Румунії, на Волинь (тоді під Росією)?

В Галичині витворилися два головні центри селянської еміграції. Перший охоплював Ясло й Сяник, два найбільші повіти Галичини (Лемківщина). Звідти емігрували селяни головню до північної Америки. Емігрували не на постійне жття. Заробивши там дещо гроша, верталися назад до краю. З економічного погляду, каже Франко, ця еміграція була дуже корисна. Друге огнище селянської еміграції становило благословенне й урожайне Поділля, а саме повіти: Збараж, Тернопіль, Золочів, Скалат, Гусятин, Березжани. Звідсіль емігрували спочатку до Бразилії, а щойно пізніше до ЗДА. Еміграційна хвиля з цих сторін найбільш розлилась у 1891 році. Відтак дещо спала, щоби в 1892 році з неменшою силою покотитися далі до Правобережної України, що була під Росією.

Поруч із природними причинами еміграції існували ще штучні. Еміграційну гарячку розпалювали саме безсовісні агенти. По селах Галичини почали волочитися всякі загадкові люди, що почали ширити між неграмотними селянами найбільш фантастичні вістки про архикнязя Рудольфа, “який не вмер, а живе в Бразилії”, де оснував велике селянське царство, що його хоче заселити українськими селянами. Кожний селянин, що хоче працювати, дістає там землю даром.

Еміграційні агенти заманювали галицьких селян

різними байками теж до еміграції в Росію. Російський цар, казали вони, проганяє із свого великого царства всіх Жидів, Німців і Поляків. Він кличе до себе українських селян і дає кожному в них гарне господарство з хатою, худобою і 10 моргами землі даремно!

Троха пізніше виринула ще інша поголобка, буцімто російський цар і “наш” (австрійський) цісар помінялися: цар відступає “нашому” цісареві всіх своїх Жидів, а “наш” цісар обіцяв йому за те переслати відповідне число наших селян. Виходило з того, що це воля цісаря, аби наші селяни покидали свій край і переходили до Росії. Цю пропаганду ведено в тих селах, що стояли під впливом москвофільських парохів. І наче обхоплені пошестю, рушили селяни з цих москвофільських сіл у пограничних повітах купами за границю, не знаючи, куди йдуть, що жде їх там, і чим будуть жити, — поза пустими обіцянками агітаторів.

Розуміється, ці штучні причини еміграції не мали б ніякого значіння та сили, якби не існували її головні, природні причини. Про це свідчать хочби слова емігрантів-селян до скалатського старости, д-ра Созанського, що силкувався при допомозі жандармів здержати селян від еміграції до Росії.

“Ясний пане”, мовив до старости емігрант-селянин, “ми раді би зложити свої кості на нашій землі, що нас кормить, але трудно. Заробив я усього по 15 снопів кожного збіжжя і все поїв з дітьми. А з чого ж жити далі? Дайте нам роботу. Щоби хоч діти не гинули з голоду...”

Інший емігрант-селянин жалувався: — Хотіли би ми вас послухати, вельможний пане, послухати як батька, та запізно. Я заробив дві копи збіжжя. За

це мусів ще вимолотити в дворі 2 копи на насіння задурно. Ну, а ті 3 нагайки, що дістав при молотьбі, то ще не вся заплата. Може в суботу більше виплатять...”

А з листів селян-емігрантів, звернених на запити особисто до Івана Франка, пробивається одна велика скарга: “Гірше як дома, там (у Росії) мені не буде. Так мені тут бідувати як і там. А може там таки ліпше буде...”

Урядовий комунікат про еміграцію до Росії мусів відкрити очі всьому суспільству на розміри господарської катастрофи.

Проти еміграції почала перша кричати й буритися сама “гієрархія сполечна”, як скромню любить себе називати — польська шляхта. А вже ж вона тратила найдешевшого і найпокірнішого робітника, яким був до того часу український селянин.

Перестрах “суспільної гієрархії” був великий, однак ще більше було обурення подільських польських шляхтичів, коли вони бачили, що жандармерія зовсім безчинно та спокійно придивлялася масовій еміграції і не рушалася, щоб “збунтованих”, як здавалося, селян силою провадити назад до їх “обов’язку”, це значить — під нове панщинне ямо. Жандармерія справді не одержала від цісарського намісника ніякої особливої інструкції і покликала тільки на закони, які кожному, хто не підлягав обов’язковій військової служби, дозволяють свобідно виходити, куди хто хоче. Перелякані дідичі не поминули ні одного способу, аби вдержати в своїй владі так потрібні для них робочі руки. Вони не завагалися навіть просити російських граничних стійкових та їх офіцерів, щоби безпашпортним селянам забороняли перехід через границю. Однак тут не одного з них стрінуло невеличке упокорення, коли слуги деспотизму й собі по-

кликалися на право свободного переходу і преспокійно перепускали селян без паспортів. Ясно, що вони мали інструкцію пускати селян, щоб мати пропагандивний політичний аргумент.

Аж тепер почалася акція при допомозі “прилюдної opinii”. В польських часописах піднялися нарікання на “московських агентів”, що бунтують селян до еміграції в Росію, та на непростиму нездарність влади політичної, що зараз у першій хвилині не зарадила цьому лихові й дозволила йому розростися до великих розмірів.

Це було майже напередодні урочистого приїзду цесаря до Галичини. Судорож прибігла по всьому північному політичному тілі краю. Галицький намісник, граф Казимир Бадені, хотів виявити себе енергійним та в одній хвилині спинити розгукані хвилі еміграції. Наказ за наказом підходив із львівського намісництва до “заповітраних” повітів. Громади повинні були на всіх дорогах поставити озброєну сторожу для спинювання збігців, наче в часі воєнного стану облоги.

Жандармерія одержала наказ задержувати і в'язнити емігрантів, а хто за наказом не захоче стати, не послухає наказу, або зачне втікати, “того стріляти як пса”. На російській границі поставлено австрійський військовий кордон під тим претекстом, буцімто з Росії може зайти до краю холера. Нарешті вислано також судово — слідчі комісії для вислідження причин еміграції, а властиво тільки на те, щоби бідних поарештованих збігців переслухувати та карати. а евентуально також винаходити між ними московських агентів.

А все ж таки це не допомгло нічого.

Селяни-емігранти вмiли знайти вихід із цієї трудної ситуації. Вони спрямували еміграційну хвилю до

Росії з одного боку через Броди на Волинь, а з другого через Дністер та Буковину і через Новоселицю до Росії.

Добачуючи головну причину еміграції в агентах, польська шляхта перевела у віденському парламенті в 1896 році еміграційний закон, що карав кожного, “хто без дозволу влади займається еміграційними агендами арештом 8 днів до 6 місяців”.

Франко їдко глузує з цього закону та звертає увагу польській шляхті насамперед на те, що першим і найпаскуднішим еміграційним агентом є економічні злидні селянства.

“Не обманюйте себе! — пише він. Безчисленні факти щоденного життя привели нашого селянина до того, що він стратив віру в себе самого, в свої сили та в свою людську гідність, віру в правний ґрунт, на якому живемо та який є основою суспільного ладу. Селянин любить свою батьківську землю, любить свій загін, але тільки тоді, коли вони дають йому хоч крихітку радості та надію на певність завтра. Нори, що в них є тільки плач і скрегіт зубів, злидні, утиски та непевність завтра — виганяють його в світ за очі”.

“Що ж робити?”

“На нашу думку, каже Франко, виходячи з того, що еміграція в Галичині, як у рільничій країні, є явищем природним, то її треба відповідно зорганізувати.

“Коли панове”, звертається він на адресу краєвої влади, “не хочете селянської еміграції до Америки чи кудибудь інде (в надграничних повітах не мало навіть заможніших селян емігрує до Росії, користаючи з великої різниці в цінах землі у нас і за кордоном), то або зробіть так, аби той селянин не потребував емігрувати з Галичини, візьміться широм та без побічних, кастових оглядів до поправи його еко-

номічного та суспільного стану, або, коли не хочете або не можете цього вчинити, то не дуріть себе самих замовлюванням отвертої рани церковними проповідями та розпорядками адміністраційних властей, але спробуйте звернути та управи́льняти цю еміграційну течію так, аби з неї плили користи для самих емігрантів і для нашого краю та для обох його народностей”.³⁾

В цілі організації еміграції повинно, на думку Франка, постати в Галичині велике товариство, субвенціоноване краєм і державою, що ставило би собі метою, не безпосередньо заохочувати населення до еміграції, а регулювати, посередничити в її справах, давати емігрантам потрібні інформації, вишукувати для них працю і заробіток у еміграційних краях, та давати емігрантам охорону перед визиском у подорожі й на праці. Так зорганізована еміграція може принести краєві одну велику користь.

Франко звертає ще особливу увагу на те, що дотеперішня еміграційна агітація в східній Галичині є получена зі спекуляцією на селянські ґрунти. Між еміграційними агентами переважають спекулянти на землю. Еміграційний рух улекшує їм набування селянських ґрунтів, іноді за безцін.

Франко не заперече теж і додатніх наслідків еміграції українських селян.

“Скажу коротко”, каже Франко. “Ми Українці зовсім не можемо нарікати на ту еміграційну течію, що запанувала серед одної частини нашого народу. Завдяки дивній лучності та організаційній силі цього народу, як також завдяки добрій волі та отвертим очам української інтелігенції, ця течія із многих економічних та суспільних оглядів корисна для нас

3) “В наймах у сусідів”, ст. 107.

принесла нам несподіваний здобуток — українську колонію на свободній американській землі, яка хто зна ще, яку роллю може відограти в історії нашого народного розвитку.

Тільки глибокий економіст-політик, яким був безперечно Франко, міг здобутися на такі характеристичні й передбачаючі слова.

8. СТРАЙКИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Еміграція українських селян кинула яскраве світло на соціально-економічні відносини й економіку східньо-галицького села в другій половині XIX ст. Розкриває їх Франко у своїх статтях про цю проблему. На підставі фактів, що він їх подає про це соціально-економічне явище, можна прийти до таких висновків:

Економіка великих землевласників у галицькому селі, зокрема ж у східньо-галицькому селі, виявляє кричущі пережитки і залишки панщинного господарства з одного боку, а з другого — повільний розвиток капіталістичної системи у ній. Застосування хліборобських машин у ній це найперша ознака росту цієї системи. Проте, на застосування хліборобських машин у своєму господарстві можуть дозволити собі тільки великі концентровані господарства. Франко вказує саме на тенденцію великої земельної власності в Галичині до концентрації коштом менших господарств, що при відсталих формах господарства мусять занепадати. Застосування хліборобських машин в господарстві великих земельних власників східньо-галицького села привело з природи речі до збільшення безробіття. Господарство при застосуванні машин робить зайвою велику частину робучих рук, що їх можна було вживати при його відсталих формах.

Одним із наслідків цього збільшення безробіття в галицькому селі була саме еміграція українських селян, яку широко підготував торговельний і лихварський капітал на селі, розкладаючи, пролетаризуючи, і павперизуючи селян. Еміграційна хвиля звертається туди, де емігранти-селяни в характері найманих робітників можуть одержати вищу заробітну плату від тої, що її вони одержували у своєму селі, наймаючись на роботи в господарстві польських панів. Еміграція українських селян до Америки була наявним наслідком походу капіталізму в галицьке село.

Певна річ, хоч еміграція українських селян із Галичини стала масовим явищем в 1890 роках, вона могла тільки частинно облегшити сільське безробіття. Чимала частина зайвих робучих рук мусіла залишитися на батьківщині в селі, що далі переходило процес розкладу. Коли еміграція українських селян була лише спонтанним і природним, але й пасивним соціально-економічним явищем, то страйки українських селян, які в 1902 році прийняли грандіозний, масовий характер, були вже активним відрухом і економічною боротьбою українських селян проти їх соціальних і національних експлуататорів і гнобителів.

На національний підклад соціального і економічного антагонізму в східньо-галицькому селі звернув Франко увагу в своїй німецькій статті під наголовком "Die Bauernbewegung in Galizien" ("Die Zeit", 1895, № 51). Він пише:

"Селяни в східній Галичині — Українці, а дідичі — Поляки. Національний антагонізм між українськими селянами й польськими дідичами дуже старий. Вороже відношення польської шляхти до українського селянина з чисто національних причин не

тільки не злагідніло, але в останніх часах ще й загрозило. Польський селянин не знає такого безцеремонного утиску з боку шляхти, як український. В цьому саме є суть загадки, чому патріотизм польського шляхтича велить йому колонізувати східню Галичину польськими селянами з західньої Галичини, Мазурами”.

Великому селянському страйкові в Галичині в 1902 році присвятив Франко дві статті, поміщені в дневнику “Ді Цайт” (1902, ч. 27) і в тижневику під тим же заголовком (1902, ч. 422) п. з. “Селянські страйки в Галичині”. У першій подає він декілька цікавих даних, що відносяться до історії страйку в Галичині; в другій силкується подати характер того страйку.

Коли польські соціал-демократи почали твердити, що страйк у Галичині постав спонтанно, то вірніше, каже Франко, було б сказати, що польські соціялісти, як партія, у підготовленні його не брали ніякої участі, принаймні безпосередньо, не маючи детально сформульованої аграрної програми та не ведучи взагалі роботи на селі. Тільки посередньо пропаганда страйку по містах робила дещо і на селі.

Українська Радикальна Партія була перша, що в половині 1890 рр. почала пропагувати думку про селянський страйк. Драгоманів усе пильно звертав увагу галицьких Українців на боротьбу ірландських селян за свою землю. На конгресі Української Радикальної Партії в 1884 році Юліян Бачинський розвинув думку про селянський страйк як засіб клясової боротьби українського селянства. В 1896 році сам

Франко почав пропагувати ідею страйку³²⁾ серед українських селян у літературній формі. Ірляндець Джон працює як вертач у Бориславі, виучує українську мову, сам веде розмови з українськими селянами. Через наліг до горілки тратить місце та на позичені гроші в селян вертається до Ірляндії. Всі думали, що позичені гроші пропали, а тимчасом Джон повертає їх, а разом із довгом посилає свого листа до селян, у якому зазнайомлює їх з ідеєю страйку й бойкоту. Цей лист, сфінгований Франком, який він пристосовував до галицьких відносин, знайшов, як на ті часи, велике поширення. Перший його наклад, у формі летючки, розійшовсь у накладі 3000 примірників протягом 2 місяців. Селяни просто переписували його та подавали його з рук до рук. Він видержав згодом кілька накладів. З того часу думка про страйк стала серед селян популярною. Лев Турбацький пояснив відносні закони, що дозволяють легально страйкувати. В 1897 році також Вяч. Будзиновський пропонує у своїй брошурі ідею страйку. Також на річних конгресах Української Радикальної Партії постійно дискутувалась страйкова справа.

Думка про селянський страйк упала на добрий ґрунт. У квітні 1900 року він спалахнув уже в борщівському повіті й обхопив кільканадцять сіл. Цей страйк дав у мініятурі картину великого страйку в східній Галичині в 1902 році.

Головним його тереном було галицьке Поділля. Головною і найважливішою його причиною були економічні злидні сільського населення. Були ще й льо-

32) "Страйк чи бойкот?" "Громадський Голос" у Львові 1896, ч. 12. ст. 89-91. І окремо "Хлопська бібліотека", I, Львів 1896. ст. 8.

кальні його причини, здебільшого страшний визиск з боку дідичів та брудні практики з боку їх офіціалістів.

Іскрою, що розпалила страйк, вважає Франко поведення австрійської куратури. Будзиновський помістив у "Свободі" передову статтю п. з. "Стракуйте", що в цілості крім заголовку підпала конфіскації. Гасло впало. Селяни почали розуміти його на свій спосіб. Коли ж стаття появилася потім зімунізована в парламенті в цілості, тоді селяни стали негодувати: "У Відні страйк дозволений, а наші пани хочуть нам його заборонити!" Так спалахнув страйк і в короткому часі охопив майже всю східню Галичину.

В своїх статтях Франко виступає проти двобічного освітлювання природи страйку. Він відкидає погляди, буцім то він мав виключно соціяльний характер, (як твердили соціал-демократи), або виключно національний (як хотіли українські націонал-демократи). Його природа була доволі складна.

Чи мав страйк виключно соціяльний характер? — питає Франко. І так і ні, — відповідає він. Так, бо він звернений проти одної соціяльної кляси, проти великої посілости. Ні, бо це ж не була боротьба сільських пролетарів проти багатіїв. Страйк не звертався ані проти багатших селян, власників од 10-50 моргів землі, ані проти панів, власників од 50-200 моргів землі. Навпаки, одні й другі помагали здебільшого страйкуючим селянам. Отож це була соціяльна боротьба, але з "особливим крючком", каже Франко.

Чи мав він національний характер? І так і ні! Ні, бо брали в ньому участь також і бідні польські селяни в східній Галичині. Проте все таки слід підкреслити, що страйк був ведений здебільшого тільки

там енергійно та з успіхом, де була українська національна свідомість. Не байдужий теж факт, що подекуди самі селяни проклямували страйк із національних мотивів (як напр. проти Ценського в Гусятині й Целецького в Бучачі, обох відомих україножерів).

Франко завважає вкінці, що відозву українського націонал-демократичного комітету до страйкуючих, щоби селяни спокійно вели свою боротьбу за свої економічні й національні права, використала польська шляхта в своєму інтересі, показуючи, що страйк це штучне діло і що він є боротьбою не тільки проти польської шляхти, але й проти всіх Поляків.

РОЗДІЛ IV.

ЗНАЧІННЯ ФРАНКА ЯК ЕКОНОМІСТА

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

Франко як економіст, не був теоретиком у стислім розумінні цього слова. Народне господарство, хоч як дуже цікавило його, все ж таки не спокусило його до написання більшої праці, присвяченої його теорії, проблемам і напрямам.

Франко як економіст, не є теж практиком. Практичною, економічною діяльністю він безпосередньо не займався.

Проте, Франко як економіст був у нас одним із найвизначніших соціально-економічних публіцистів і політиків, якого діяльність і значіння дуже вірно й чітко схарактеризував проф. Д-р Ілля Витанович словами, що ми їх уже навели у вступі до нашої праці, а які на цьому місці слід ще читачеві пригадати повніше. Підкреслюючи, що Франко, як економіст, у деяких випадках силкувався “заступити Навроцького в нашій бідній суспільно-економічній літературі” та що він “відгукувався часто, як раніше Навроцький, актуальними статтями й працями, коли треба було боронити науковими доказами прав (українського народу)”, автор цінної праці про Навроцького завважує: “[Франко] вказував пробоеві шляхи нашим суспільно-господарським змаганням”.³³⁾

Оглядаючи свій пройдений шлях і зроблену працю, Франко у своїй ювілейній промові з 1898 року

33) Д-р Ілля Витанович: Володимир Навроцький (1847-1882). Перший український статистик-економіст у Галичині на тлі своєї доби. Львів, 1934. Ст. 7.

каже: “Двадцять п’ять літ я був тим пекарем, що пече хліб щоденного вжитку. Я завжди стояв на тім, що наш народний розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранітні квадри, але, як випаде, то й труск і обломки й додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може знайдеться який твердий камінь, але певно найбільше того труску й цементу, яким я заповнював люки і шпари... В кожному часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі, і заспокоїти злобу дня...”³⁴⁾

Цим потребам служить публіцистика. Вона дає відповідь саме на злободневні питання, політичні, суспільні й економічні, освітлює їх із погляду певних інтересів і світогляду, й тим саме виховує суспільство.

Блискучим, незрівняним у своєму часі, незвичайно відзивчим та високо освіченим публіцистом був Франко. В його руках публіцистичне слово стає найсильнішою зброєю борця-суспільника. Таким публіцистом був здебільшого також Франко як економіст.

Спробуємо зазнайомитися з його соціально-економічними змаганнями, принаймні з тими, що в нашому народному розвиткові полишили глибші сліди. Як pendant до цих змагань можуть служити подекуди його соціально-економічні відгуки, якими ми й закінчуємо перегляд соціально-економічних праць і статей Франка.

34) “Літературно-Науковий Вістник” 1898. Том IV. Ст. 129.

ФРАНКІВ ЕКОНОМІЧНИЙ РЕФЕРАТ НА 2-МУ ВСЕНАРОДНОМУ ВІЧУ УКРАЇНЦІВ У ЛЬВОВІ В 1883 РОЦІ

З початком 1880 р. заходом і під редакцією Володимира Барвінського почав виходити у Львові політичний орган українських народовців "Діло". До його редакції вступив товариш Франка, Д-р Іван Белей. До "Діла" кликав Барвінський Франка з самого початку його видавання 1880 р. "Але ми не могли погодитись" — каже Франко в своїй автобіографії.³⁵⁾

В чому розходились Барвінський і Франко? Розуміється, ділили їх відмінні світогляди. А про це розходження своє на ґрунті світогляду висловився сам Барвінський перед Белеєм, який не оминув сказати про це своєму товаришеві, так: "Франко — чоловік неможливий. Він би тут (у "Ділі") зараз виводив свої консеквенції, а того нам не треба."³⁶⁾

Тільки після смерти В. Барвінського (22. І. 1883) міг Франко стати постійним співробітником "Діла". А про своє і Белеєве співробітництво в ньому він згодом писав так: "[Ми] внесли в газету нове життя і молодечий запал, а також далеко більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толерувати В. Барвінський."³⁷⁾

Франко, як знаємо вже, містив у "Ділі" здебільшого статті на соціально-економічні теми. І першим його публічним виступом як співробітника "Діла", що вносив взагалі в народовський рух галицьких Українців того часу "більший запас нових ідей", був

35) Листування Ів. Франка і Мих. Драгоманова. Ст. 327.

36) Там таки, ст. 36.

37) Іван Франко, "Молода Україна" Ч. 1. Ст. 31.

його економічний реферат, виголошений В. Нагірним на 2-му всенародному вічу Українців у Львові в 1883 році.³⁸⁾

Франків економічний реферат був найважлишою точкою програми цього віча. Він знайшов широкий відгомін у краю, а також у польській пресі, про що згадаємо далі.

Що В. Нагірний не був автором цього реферату, про це пише він у своїх “Споминах”, що їх оголошено після його смерті, так: “Організаційний комітет цього віча приділив мені економічний реферат. А що я з причини моєї десятилітньої неприсутности в Галичині не знав добре економічних обставин краю, то приготувати реферат допоміг мені знавець цих обставин Іван Франко. (“З моїх споминів”, Львів 1935. Ст. 40).

Неточність у вислові В. Нагірного (Франко “допоміг мені приготувати реферат”) спростовують слова самого Франка про авторство реферату, які не полишають ніякого сумніву що до цього. У своїй автобіографії він твердить: “[Я] в и пра цю в а в реферат о справах економічних, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883”. (“Листування І. Франка і М. Драгоманова”. Ст. 328.). Також у списку своїх писань, що він їх послав Драгоманову в 1887 разом із своїм листом Франко зараховує до них і “Мову Нагірного на вічу”. (Там же ст. 234). І ще на іншому місці він пише: “Не зайвим буде тут зазначити, що

38) Він поміщений у “Ділі” (1883, чч. 69 і 70) під таким заголовком (зміняємо його правопис): “Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім Народнім Вічу Русинів дня 17-29 червня 1883 для умотивування першої резолюції о економічних справах краю”.

бесіда Василя Нагірного про економічні справи Галичини, виголошена на другім всенароднім вічу у Львові, була моєю роботою". (Іван Франко, "Нарис історії українсько-руської літератури. У Львові, 1910, Ст. 318).

Констатуючи, що господарський стан нашого народу залежить від трьох сил, себто від держави, краю і нашого домашнього господарства, Франко піддає у своїм рефераті гострій критиці державну та краєву систему господарства в Галичині, спираючися при цьому на багатому цифровому матеріалі.

Мимо величезних сум, які щороку впливають до державної каси з безпосередніх і посередніх податків, ці прибутки від довших літ не покривають державних видатків так, що державний бюджет виказує великі недобори і то з року на рік що раз більші, каже Франко. В 1882 році недобір виносив 37.565.158 зол. ринських. Позики, які зтягають на покриття недобору, збільшують державні довги. І так у 6-ти роках (1876-1882) самі проценти від державних довгів збільшилися о 20 мільйонів золотих. Щоби по можності зрівняти державні доходи з видатками, уряд підвищує старі податки та накладає нові. Ці нові тягарі спадають майже виключно на наше селянство. Від 1882 року збільшено ґрунтовий податок та заведено нові посередні податки. Сама регуляція ґрунтового податку в 1881-2 рр. коштувала Галичину около 5 мільйонів зол.

Видатки на краєві потреби покриваються головно з додатків до безпосередніх державних податків, з мита краєвих доріг та інших. В 1881 році платили ми цих додатків 37 крейцарів від кожного ринського безпосереднього податку і 12-15 крейцарів від нього на повітові видатки. Ці додатки спадають своїм тя-

гарем головно на селян і міщан-ремісників. Не менший тягар спадає на плечі селян у формі сплат за панщинну індемнізацію, про яку була в нас вже мова. Кожна, хочби найбідніша селянська родина в Галичині, каже Фарнко, мусить платити за своє звільнення від панщини пересічно 113 зол., себто рікрічно крім усіх інших податків і додатків ще 2 зол. 80 кр. панщинного податку. Франко піддає гострій критиці краєвий бюджет на 1883 рік, і підкреслює, що в цьому бюджеті нема ні одного крейцара, що був би призначений на піддержання дрібних селянських господарств. Натомість Виділ Краєвий розкидає гроші на польські патріотичні цілі (перебудова й поправа "Вавелю", на закупно картини Матейка "Собеский під Віднем", на польських "змартвихвстанців" і т. д.).

Переходячи до господарства українських селян, Франко малює нам на підставі фактів і цифр його сумний стан.

Всієї землі в Галичині є 13,284.958 моргів, з яких 7,477.108 припадає на дрібних рільників, селян і міщан. На 1 рільничу родину, зложену з 3—5 душ, припадає 7 моргів ґрунту. На 1,060,000 селянських родин є 300,000 (себто $1/3$), що мають по парі коней, а ледве 700.000 має по парі рогатої худоби. Одно таке господарство варте найбільше 1,000 зр. Зі свого ґрунту й зарібків може воно мати річно доходу 360 зр. Ці доходи селянської родини ніяк не покривають видатків її на публічні тягарі (18 зол. р. річно) і на потреби життя (386 зр. 50 кр.).

При такому стані не можна думати про добробут і розвиток селянського господарства. Наш селянин зате попадає щораз більше в лихварські й банкові довги. Тисячі лихварів, явних і тайних чатують із усіх боків, щоби вхопити нашого селянина у свої

сіті. В рр. 1873-79 зліцитовано 11.538 господарств вартости 12,238,000 зр. за довги в сумі 3,524,000 зр. Найбільшу частину цих ліцитацій перевели жидилихварі, бо 5,168 а 3,973 різні банки. Траплялося, що за 20 кр. ліцитовано ціле селянське господарство.

Рятунок із цього стану Франко добачує в кооперації та асоціації.

Найліпшим засобом проти лихви й задовження це каси позичкові, сільські й міські. І такі каси наші селяни вже почали засновувати. Особливо слід звернути увагу на громадські каси, на піднесення рільництва, купецтва й ремесла. Господарити на старий лад не можна. Треба братися до наукової господарки. У нас зав'язалося господарсько-промислове товариство в Станиславові, що поклало собі завданням, нести поміч економічному розвоєві нашого народу. На жаль, воно не знайшло підпертя ні з боку митрополитичого ординаріату, ні з боку нас самих. Натомість розвивається у нас товариство "Kółek rolniczych" (протягом 5 місяців основано в Східній Галичині 35 kółek), що ширить польонізацію.

Будучність наша в наших руках. Руки тільки до праці

Щоби видерти торгівлю з чужих рук і ворожих нам людей, засновуємо "Народну Торгівлю". Треба тільки більше віри у власні сили.

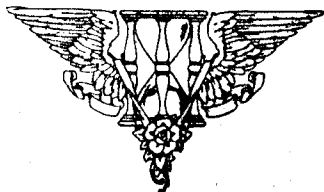
Народ приходить до самоп'знання.

Часи романтизму минули й тому слід братись до праці, щоби не було запізно. Засновуймо свої позичкові каси, заводім зсипи збіжжя на лиху годину, підпираймо наші економічні товариства, не даймо ні одної п'яді нашої землиці видерти собі з рук, помагаймо всюди друг дрогові і маймо бачне око на те,

що діється довкола нас. Ось наша програма і діяльність. В єдності наша сила, в праці будучність.

В дусі цього реферату прийнято відповідні економічні резолюції. І хоч "позитивні домагання реферату були скромні", каже сам Франко про його, то "критична його частина була чимсь нечувано новим і смілим у Галичині".³⁹⁾

³⁹⁾ Ів. Франко, "Молода Україна", ч. I., ст. 32 .

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ

Братська Запомогово-Обезпеченева Організація
в Америці і Канаді

Організована в 1910 ——— Інкорпорована в 1911 році

Начисляє понад 23 тисячі членів і понад \$6,000,000.00

— м а й н а —

- Має найкращого роду найновіші поліси забезпечення на дожиття і на посмертне.
- Виплачує річні дивіденди.
- Помагає бідним, хворим і нездібним до праці членам.
- Помагає матеріально незаможним українським студентам у вищих школах.
- Помагає своєму українському народові морально і матеріально в його стремлінню визволитись з чужого поневолення і здобути самостійну, соборну, демократичну Україну.
- Видає свій, демократичного напрямку в українській і англійській мовах часопис, "Народну Волю".

— Головний Осідок У. Р. Союзу —

440 Wyoming Avenue

Scranton, Pa.

Phone DIamond 2-0937
